

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

«Культурно-просвітницька діяльність та науково-педагогічна спадщина Петра Могили»

Виконала: студентка II курсу,
групи СО(I) – 2М (з.в.)
напряму підготовки (спеціальності)
014 Середня освіта (історія)
Корпанюк Людмила Михайлівна

Керівник: кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
і методики викладання історії

Сигидин Михайло Васильович

Рецензент: доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
і методики викладання історії

Пилипів Ігор Васильович

Івано-Франківськ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	8
1.1. Стан наукової розробки.....	8
1.2. Джерельна база.....	17
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ	
МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ.....	25
2.1. Походження і особливості формування світогляду майбутнього митрополита.....	25
2.2. Церковно-релігійна та видавнича діяльність П. Могили.....	40
2.3. Вклад П. Могили у розвиток національної культури і мистецтва.....	57
РОЗДІЛ 3. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА	
П. МОГИЛИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНО-	
ДУХОВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XVII СТ.....	66
3.1. Історико-літературні та духовні аспекти у творчості митрополита....	66
3.2. Дидактично-педагогічна складова інтелектуальної спадщини П. Могили.....	72
3.3. Петро Могила – видатний освітній діяч України.....	83
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	94
ДОДАТКИ.....	108

ВСТУП

Актуальність теми. У силу історичного розвитку та географічного розташування, українські землі, у різний час, ставали ареною боротьби між західними та східними впливами, котрі проявлялися у політичному, економічному, культурному та зокрема релігійному протистоянні, яке набуло особливого розмаху в кінці XVI – першій половині XVII ст. у Польсько-Литовській державі – Речі Посполитій, до складу якої, на той час, увійшли українські землі.

Варто відзначити, що утворення цієї держави, внаслідок укладення Люблінської унії у 1569 р. між Королівством Польським та Великим князівством Литовським призвело до зміцнення та домінування релігійних польських (католицьких) впливів над українськими (православними).

Не останню роль у виникненні такої ситуації зіграла більша частина руської (української) тогочасної еліти – князі та знать, які через боязнь втрати своїх володінь та домінуючого соціально-економічного становища, фактично відмовилися від будівництва національної держави.

Відповідно, така позиція тогочасних українських магнатів проявилася у період роботи Люблінського сейму, який розпочався у січні 1569 р. і мав визначити основні правові моменти майбутнього державного утворення. Зокрема, через загрозу втрати особистих станових привілеїв, тогочасною українською знаттю, на вищевказаному сеймі, не було порушено питання про надання руським (українським) землям статусу хоча б територіальної автономії у складі новоствореної держави та можливості зміни у такий спосіб майбутньої Речі Посполитої у Польсько-Литовсько-Руську (Українську) державу.

Натомість, польська політична еліта доклала усіх зусиль, щоб запобігти розвитку національної свідомості у тогочасних українських магнатів та не допустити зародження національної ідеї у їх середовищі. Відповідно, значна частина панівного стану перейшла у католицизм та

ополячилася, залишивши, таким чином, український народ практично без своєї еліти та призвівши до наступу католицизму і полонізації на українських землях.

Ситуація ускладнювалась тим, що після завоювання турками Константинополя та падінням Візантії, ослабився вплив Константинопольського патріархату на Київську митрополію, а ця обставина обумовлювала занепад православ'я. Ситуація стала критичною, коли значна частина православних єпископів пішла на зближення з Римом і внаслідок Берестейської унії 1596 р. була утворена унійна церква, яка була офіційно визнана польською владою. Це фактично поставило православ'я поза законом і призвело до ліквідації Київської митрополії.

Слід зазначити, що наступ проти православ'я у Речі Посполитій здійснювався у декількох основних напрямках.

Зокрема, після утворення Польсько-Литовської держави, стали здійснюватися перешкоди для православних у питанні обіймання посад у міському управлінні та економічній сфері;

Пізніше, поступово почалися масові закриття православних церков та монастирів, майно яких часто передавалося уніатам, що створювало конфронтацію та протистояння у тогочасному, розколотому на релігійному ґрунті, українському суспільстві. Попри це, на українських землях розбудовувалися католицькі костьольи та монастирі і збільшувався вплив католицизму.

Ще одним напрямком, уже моральних утисків, стало знущання у полонізованому суспільстві над релігійними почуттями православних. Зокрема, ідеологічно поширювалося почуття сорому за приналежність до цього напрямку християнства, почали знаходити місце офіційні заборони до виконання окремих обрядів, а також факти передачі церков в оренду євреям.

Відновити Київську православну митрополію вдалося, таємно від польської влади, лише у 1620 р., за підтримки військової сили козаків та гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Саме тоді Єрусалимський

патріарх Феофан III, який перебував на той час у Києві, висвятив ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Іова Борецького на митрополита Київського. Також таємно були висвячені єпископи для кафедральних міст. Проте утиски православ'я і надалі продовжувалися.

Саме у такий непростий період домінування католицизму та гонінь на православ'я, з'явився видатний релігійний, освітній та культурний діяч молдовського походження – Петро Могила, який, ставши спочатку архимандритом Києво-Печерського монастиря, а згодом Київським митрополитом, зумів підняти, фактично з руїн, православну церкву, домогтися її визнання польською владою, реформував її за західними зразками, уніфікував богослужіння, створив школи, налагодив книгодрукування та заклав основи віросповідання, які використовуються і донині. Дослідження діяльності П. Могили має стати невід'ємним внеском у відродження української історичної пам'яті, релігії, культури та освіти.

З огляду на вищезазначені моменти, обрана тема дипломної роботи “Культурно-просвітницька діяльність та науково-педагогічна спадщина Петра Могили” є актуальною проблемою.

Об'єктом наукової роботи є постать та діяльність київського митрополита П. Могили у церковно-релігійній сфері, а також його вклад у розвиток української культури, мистецтва, педагогіки, освіти та науки.

Предметом дослідження є особливості культурно-просвітницької діяльності та науково-педагогічної спадщини П. Могили у тодішніх історичних умовах та їх вплив на розвиток православ'я та української національної ідентичності у Речі Посполитій.

Хронологічні рамки визначаються роками життя та смерті Петра Могили, де 1596р. – рік народження, 1647р. – рік його смерті.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України, яка у першій половині XVII ст. входила до складу Речі Посполитої, і на якій у цей період відбувалися процеси національно-культурного відродження, активним учасником яких був Петро Могила.

Виходячи з актуальності обраної теми, а також враховуючи стан наукової розробки проблеми, авторка ставила за мету проаналізувати культурно-просвітницьку діяльність та науково-педагогічну спадщину митрополита П. Могили, а також з'ясувати його особистий вклад у процесі національно-культурного та духовного відродження українського народу.

Для досягнення поставленої мети авторкою були сформульовані такі дослідницькі завдання:

- на підставі аналізу історіографічного доробку науковців, виявити стан вивчення проблеми, а також визначити репрезентативність її джерельної бази;
- з'ясувати та проаналізувати чинники які впливали на формування та еволюцію світогляду майбутнього митрополита;
- висвітлити культурно-просвітницьку діяльність Петра Могили;
- проаналізувати літературні та духовні аспекти у творчості митрополита;
- охарактеризувати науково-педагогічну спадщину П. Могили та її вплив на розвиток національно-духовного життя України XVII ст.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Відповідно до мети і завдань авторка використовувала різні методи дослідження зокрема, порівняльний, типологічний, проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, структурно-функціональний, метод узагальнення.

Наукова новизна роботи обумовлена поставленими завданнями та результатами їх розв'язання. Авторкою зроблена спроба комплексної оцінки ролі П. Могили як церковного та культурно-просвітницького діяча, письменника, вченого і педагога.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення роботи були апробовані авторкою під час виступу на щорічній студентській звітно-науковій конференції Прикарпатського національного університету у березні 2021 року.

Практичне значення дипломної роботи полягає у тому, що основні положення та висновки, а також фактичний матеріал зібраний авторкою, можуть бути використані для поглибленого вивчення даної теми та суміжної проблематики, при написанні узагальнюючих праць з історії української церкви, освіти, для підготовки спецкурсів по релігієзнавству, історії освіти та культури у навчальних закладах різних типів.

Структура й обсяг дипломної роботи, зумовлені її метою і завданнями. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів, які містять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (137), додатків (7 найменувань).

Обсяг основного тексту становить 92 сторінки. Загальний обсяг роботи – 115 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

1.1 Стан наукової розробки

Київський митрополит Петро Могила відноситься до кола діячів, які здійснили неоціненний вклад у розвиток української церкви, освіти та науки, культури та мистецтва. В результаті його діяльності, у свій час, Київ фактично, перетворився на один з центрів європейської освіченості.

Аналізуючи стан наукової розробки теми, варто зауважити, що доступна нам література, присвячена висвітленню проблем, котрі розглядаються у даній дипломній роботі, репрезентована наступними основними напрямками: праці українських та російських істориків XIX – поч. XX ст., українська діаспорна і сучасна українська історіографія.

Що стосується радянської історичної науки, то у ній основну увагу присвячується передумовам визвольної боротьби українського народу до 1648 р., що ж стосується аспектів церковного життя, зокрема й діяльності П. Могили, то вони висвітлювалися мало, побічно, часто перекручувалися або й зовсім опускалися.

Отже, аналізуючи дослідження культурно-просвітницької та науково-педагогічної діяльності П. Могили істориками XIX ст., в першу чергу варто відмітити історичні статті та праці українського історика Миколи Костомарова, зокрема – “Київський митрополит Петро Могила”[72], “Історичні постаті”[71] та “Історія України в життєписах її діячів” [70].

Так, у праці “Історичні постаті”, у розділі, який стосується П. Могили, автор зазначає, що призначення Петра Могили митрополитом у Києві викликало захоплення у містян. Зокрема, учні братської школи склали йому гімни та панегірики. Представники друкарства видали надруковану віршовану брошуру під назвою “Євфонія веселобремяча”. Окремі київські міщани разом з деякими козаками та православними почали відбирати в

уніатів давню руську святиню – Софійський собор, який, на той період часу, був порожнім і богослужіння в ньому не проводилися [71, с.136-137].

Крім того, М. Костомаров, аналізуючи діяльність митрополита у культурній сфері, вказує, що першою турботою П. Могили було надати церкві святої Софії благоліпного вигляду і освятити її для богослужіння. Посилаючись на інші джерела, зокрема на Касіяна Саковича, який спочатку був у православ'ї, а згодом перейшов в Унію, а пізніше в католицизм, автор цитує ставлення митрополита до даної культурної пам'ятки, вказуючи, що митрополит називав її “єдиною прикрасою православного народу, главою і матір'ю всіх церков”[71, с.138].

На думку автора, П. Могила намагався відновити стародавню святиню Києва і разом з тим оживити в народі спогади давнини.

Ще одним важливим аспектом, описаним М. Костомаровим є підхід київського митрополита до бачення руської людини, яка своєю освіченістю не мала поступатися іншим народам, зокрема полякам. Так, ідеалом П. Могили була така руська людина, яка б міцно зберігаючи і свою віру, і свою мову, в той же час за ступенем освіченості та за своїми духовними можливостями стояла б на рівні з поляками, з якими доля зв'язала їх в державному відношенні. До цього ідеалу, вказує М. Костомаров, спрямовувалися і методи виховання та навчання, прийняті П.Могилою [71, с.146].

Значну частину відомостей про діяльність П. Могили знаходимо у працях відомого українського історика, громадського, політичного та державного діяча Михайла Грушевського [39; 40; 41; 42].

Зокрема, у праці “З історії релігійної думки в Україні”, автор стверджує, що вихований в польському оточенні і католицькій (єзуїтській) школі, П. Могила на все життя залишився вірним прихильником католицької культури і церковності. Тодішня католицька церква, відреставрована єзуїтами, була для нього взірцем і ідеалом, до котрого він старався наблизити

свою церкву, при тому залишаючи її бездоганно православною з догматичного погляду [39, с.98].

Продовжуючи дану лінію, М. Грушевський зазначає, що П. Могила бажав наблизити українську церкву, її дисципліну, практику й освітній рівень до католицького так, щоб їй з даного боку нічого не бракувало і католик не мав підстав величатись перед нею. Автор говорить, що в церковній адміністрації П. Могила, прикладом римо-католицької церкви, обстоював абсолютну, автократичну владу митрополита і єпископів, неприязно ставився до ідей народовладдя, висунутих попередньою добою, суворо обтинав претензії братств і тримав їх у повній залежності від себе. Проте з іншого боку – він рішуче ставився і проти яких-небудь вмішувань патріархів до українських церковних справ. Тут політичні погляди польського уряду сходилися з власними поглядами Могили і він справді приготував ґрунт для незалежного українського патріархату [39, с.99-100].

Характеризуючи, релігійну діяльність митрополита, М. Грушевський, вказує, що визначена ним лінія церковної політики потім була підтримана його наступниками і ім'я П. Могили стало провідним гаслом для організованої ним церкви на добрі два століття. Аж до останньої русифікації, проведеної в кінці XVIII ст., київська академія, а з нею і східноукраїнське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною П. Могили, його духом. Звідси величезне значення його в історії української культури і незвичне оспівування його пам'яті і імені, що затримується навіть в XIX ст. [39, с.100].

Продовжуючи аналіз історіографічних досліджень XIX ст., варто зазначити та окремо варто виділити праці відомого біографа П. Могили, російського церковного історика, професора Київського університету та Київської духовної академії Степана Голубєва [36; 37].

Слід зазначити, що його дослідження життєвого шляху та творчості митрополита П. Могили побудовані в основному на архівних матеріалах. Це дозволило досліднику дещо по-новому висвітлити багатогранну діяльність митрополита і глибше розкрити його вагомий вплив на тогочасну епоху.

Зокрема, у своїй праці “Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники”, автор глибоко досліджує питання року народження майбутнього митрополита, торкається моментів, що стосуються походження роду Могил, вказує основні життєві моменти, що вплинули на світогляд П. Могили, зокрема у період боротьби католицизму та православ’я [37].

У передмові до своєї монографії “Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники”, С. Голубев зазначав, що повернення і зміцнення багатьох, порушенням введенням унії, прав західноруської церкви, заснування в Києві вищої школи, тобто Києво-Могилянської колегії, відновлення давніх київських храмів, виправлення книг для богослужінь, приведення у відповідний порядок церковної обрядовості, видання “Требника”, доопрацювання Катехизиса – всі ці, а також багато інших подій в історії західноруської церкви або цілком, або переважно належать могилянській добі, роблячи, таким чином, ім’я Петра Могили завжди пам’ятним для тих, хто розуміє важливість і значення віри та освіти в розвитку й охороні народного життя [36].

Український дослідник Василь Погорецький зазначає, що позитивні погляди С. Голубева на суспільно-релігійну діяльність П. Могили, лягли в основу багатьох правдивих уявлень про митрополита. А також, автор зазначає, що С. Голубев і понині залишається найбільшим дослідником діяльності київського митрополита, праці якого і зібраний матеріал про П. Могилу не втратили вагомого значення і донині [101, с.4].

Що стосується досліджень діяльності П. Могили дослідниками діаспори, то тут, з доступної нам літератури, в першу чергу слід відмітити Аркадія Жуковського та його фундаментальну працю “Петро Могила й питання єдності церков” [51].

Слід зазначити, що це одне з перших цілісних досліджень життєвого та творчого шляху П. Могили, де на основі комплексного опрацювання історичних джерел та інтерпретаційних здобутків наукової літератури розкрито багатовекторну діяльність видатного церковного діяча, творця

першої у Східній Європі вищої школи – Києво-Могилянської академії, мецената української культури, письменника, будівничого храмів П. Могили, саме така оцінка дається митрополитові у цій праці [51].

В. Погорецький зазначає, однією з основних тем праці А. Жуковського є ідея церковної єдності у творчості П. Могили, а також його участь у питанні зближення християнських церков. На підставі проведеного аналізу відповідних досліджень, автор висвітлює погляди різних істориків щодо уточнення дій П. Могили у питанні компромісу між християнськими церквами та формулює відповідну концепцію – програму тогочасного екуменізму, суть якої полягала у тому, щоб спростити ставлення православної церкви до католицької. Він обходив стороною сутички, намагався згладжувати відповідні різнобачення та не допускав до загострення релігійної полеміки [51, с.187]. На думку В. Погорецького, дослідження А. Жуковського належать до основоположницьких праць, які стосуються життя і діяльності митрополита [101, с.6].

Для нас дана праця також є цінною у тому плані, що в ній опубліковано окремі документи, які стосуються діяльності митрополита П. Могили.

Також, серед істориків української діаспори на окрему увагу заслуговує праця Ісидора Нагаєвського “Об’єднання церкви й ідея Патріархату у Києві: Історико-богословська студія”[85].

Автор досить детально описав релігійні процеси, які відбувалися на українських землях в кінці XVI – першій половині XVII ст. і охарактеризував питання об’єднання українських церков (уніатів та православних). Проте, варто відмітити, що І. Нагаєвський був греко-католицьким священиком і у його праці відчувається трактування подій, з точки зору надання переваги уніатам, як об’єднувачам української церкви з Римом. Автор, зокрема критично ставиться, наприклад, до “Пунктів заспокоєння руського народу грецької віри” 1632 р. (він називає їх “статті примирення”), які легалізували становище православної церкви у Речі посполитій та були

видані Владиславом IV, у період обрання його королем, і вважає, що обрання П. Могили на митрополита відбулося завдяки його зв'язкам з польськими магнатами та шляхтою. І. Нагаєвський описує весь ланцюг подій у спробах примирення уніатів та православних, спробах їх об'єднання та обрання спільного патріарха [85].

Серед праць істориків української діаспори, варто також виокремити І. Огієнка та його працю “Українська церква за час Руїни”, де автор дає високу оцінку діяльності митрополита та наголошує, на тому, що Петро Могила не лише переймався суто церковними аспектами, але також піклувався про чистоту православної віри. Він зокрема зазначає, що другу релігійну революцію проти уніатів у Києві та на Київщині зробив Петро Могила, людина, котра була багатою та освіченою і мала у Польщі великі впливи, які пізніше митрополит почав використовувати для захисту православ'я проти унії [103, с.3].

Зміни в українській науці, які відбулися після проголошення незалежності України, відкрили нові можливості для об'єктивного висвітлення життя і діяльності П. Могили та його впливу на національно-духовне життя України. Саме тому, найбільша кількість праць про П. Могилу з'явилося в сучасній українській історіографії, це як індивідуальні дослідження окремих аспектів діяльності митрополита, так і колективні узагальнені видання. Спробуємо проаналізувати окремі з них.

У першу чергу, на нашу думку, варто відмітити праці відомого українського історика Ю. Мицика [80; 81; 82].

Досягненням автора є зокрема монографія “Св. Петро Могила”, у якій подано біографію митрополита, життєві обставини, які вплинули на його світогляд, а також всесторонньо описано діяльність П. Могили та його роль у церковному, освітньому, культурному, науковому житті України [81].

Зокрема у післямові даної монографії зазначається, що значення діяльності святого Петра Могили – одного з найвидатніших, церковних, культурних і політичних діячів України – важко переоцінити. Недарма час,

протягом якого він був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія при Петрі Могили набула найбільшої самостійності та авторитету за весь період XIII – XVIII ст. [81, с.119].

Також вагомим внеском автора є написання колективної монографії “Петро Могила” з такими сучасними істориками як В. Нічик та З. Хижняк [82].

Дослідниця В. Нічик є авторкою однієї з найбільш фундаментальних праць, присвячених київському митрополиту – “Петро Могила в духовній історії України”[88].

У передмові до книги зазначається, що вона написана на основі здійсненого, фактично вперше, систематичного прочитання та світоглядно-культурологічного аналізу всіх відомих, на даний час, науці праць, пов’язаних з іменем Петра Могили, архимандрита Києво-Печерської лаври, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, засновника Києво-Могилянської колегії, що з часом отримала назву академії. Ці твори, так само як і діяльність Петра Могили, були спрямовані на духовне об’єднання всіх станів, конфесій і етнічних угруповань України, що, на той час, було необхідною передумовою її подальшої державно-політичної консолідації, здійсненої гетьманом Богданом Хмельницьким [88, с.2].

Дослідник В. Погорецький вказує, що вище вказана монографія глибоко розкриває сутність, соціальні функції та конкретно-історичні форми існування такого загальнокультурного явища, як толерантність – певного теоретичного принципу та засобу політичної поведінки та певної психологічної позиції. Вона переконливо доводить, що толерантність може стати духовною передумовою національної єдності як головного чинника самоствердження та вільного розвитку політично незалежної, самостійної Української держави [101, с.7].

Сам дослідник В. Погорецький є автором кандидатської дисертації “Петро Могила у духовному та суспільному житті України (1596–1647 рр.)”[102]. та ряду наукових статей, зокрема історіографічного

характеру, які були використані нами для написання дипломної роботи [100; 101; 103].

Зокрема у одній зі своїх статей, автор вказує, що лише після здобуття Україною незалежності, суспільство загалом усвідомило необхідність вивчення історичного минулого, зокрема релігійних аспектів. Кількість публікацій зросла в 1996 р., у період, який пов'язаний з часом 400-ої річниці з дня народження П. Могили. Крім того, В. Погорецький також зазначає, що об'єктивна та повна інформація про історичне значення П. Могили в громадсько-політичному житті українців у XVII ст. ще не зовсім достатньо відома широким верствам населення та ще не є основою різностороннього осмислення ролі митрополита у становленні та розвитку української нації. Тому, на думку автора, назріла потреба підготовки загальної комплексної роботи, в якій на нових методологічних засадах слід детально розкрити місце і роль П. Могили у релігійному, національному та культурному житті Української держави XVII ст. [101, с.8].

З сучасних наукових праць про життя та діяльність П. Могили варто відмітити також колективну монографію під авторством А. Колодного, В. Нічик, В. Климова та ін. “Петро Могила: Богослов, церковний і культурний діяч”[68].

Не менш цінними для нашого дослідження стали колективна монографія “Святитель Петро Могила”[111], за ідеєю В. Іванова та редакцією В. Крючкова та монографія українського дослідника Д. Садов'яка “Петро Могила – митрополит Київський”[110].

Окремо варто відмітити ґрунтовну спеціалізовану монографію українських істориків В. Смоля та В. Степанкова “Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)” [115]. У першому розділі даної праці “”Становище українського народу в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Назрівання причин революції”, дослідники висвітлюють ключові моменти укладення Люблінської та Берестейської уній, а також їх вплив на політичне та релігійне життя українських земель в новоствореній Польсько-

Литовській державі Речі Посполитій. Описуючи посилення національно-релігійного гноблення, автори окремо відзначають діяльність П. Могили та її роль у збереженні православ'я та української ідентичності перед наступаючою полонізацією, а за нею і асиміляцією українського суспільства [115].

Крім того, досить корисними для нашої наукової роботи стали статті сучасних українських істориків у періодичних виданнях.

Так, досить пізнавальними, наприклад, є статті С. Семчинського “Де навчався Петро Могила”[112], “коли народився Петро Могила”[113], “Петро Могила – митрополит, учений”[114].

У питаннях, які стосуються видавничої діяльності київського митрополита, пізнавальними є праці дослідника Д. Степовика – “Видавничі проекти Петра Могили”[117] та “Нездійснений проект Петра Могили”[118].

Окремо хотілося б відмітити статтю Ю. Іванченка “Богом покликаний будівничий (Петро Могила й українська культура”[56], де автор детально, на основі різноманітних пам'яток описує культурно-мистецьку діяльність П. Могили через призму відновлення старих храмів та побудови нових.

Важливі аспекти, які стосуються нашого дослідження містяться у наукових статтях Є. Акимовича [26], О. Астаф'єва [27], С. Беспалова [28], О. Дзюби [44], С. Йосипенка [54], Л. Олійника [91; 92], І. Сюдюкова [119], П. Гауптмана [127] та ін.

На окрему увагу заслуговують статті українського дослідника В. Шевчука [132; 133; 134] і зокрема упорядкована ним книга “Корені та парості: український генеалогікон”[8; 12], де містяться дві праці митрополита Петра Могили.

Також дані, які стосуються нашого дослідження містяться в окремих узагальнюючих працях, зокрема І. Ісіченка “Історія христової церкви в Україні”[60], С. Мудрого “Нарис історії церкви в Україні”[84], О. Крижанівського, С. Плохія “Історія церкви та релігійної думки в Україні”[75], Г. Лужницького “Українська церква між Сходом і Заходом:

Нарис історії Української Церкви”[79], Я. Радевича-Винницького “Неукраїнці, яким вдячна Україна”[106] та ін.

Крім того, окремі матеріали нами було почерпнуто із узагальнюючих праць з історії України, зокрема авторства І. Крип’якевича [76], Н. Яковенко [135; 136], “Великої історії України”[34] та ін.

Загалом, слід зазначити, що доступна нам, історіографічна база для нашого дослідження є, в принципі, достатньою для написання роботи даного характеру.

1.2 Джерельна база

Аналізуючи джерела до вивчення життя та діяльності митрополита П. Могили, хочемо відмітити, що доступну нам джерельну базу дослідження умовно можна поділити на три напрямки:

1. Акти, листи, накази, статті та інші нормативні документи, що стосуються не лише діяльності П. Могили, а й православної церкви того періоду загалом;

2. Праці самого митрополита, які дають нам уявлення про суспільно-політичну, культурну та освітню обстановку того часу;

3. Праці інших авторів, які мали безпосередній вплив на свідомість П. Могили та визначали напрямки його діяльності.

Відразу відзначимо, що при написанні даної роботи нами, зокрема були використані документи, вміщені в монографічній літературі та спеціальних статтях.

Отже, що стосується першої групи джерел, насамперед хочемо відмітити “Статті заспокоєння руського народу грецької віри”[21, с.259-260].

Дані статті, або як їх ще називають “пункти”, були сформовані під час виборів короля Речі Посполитої у 1632 р. та підписані Владиславом IV з метою здобуття підтримки української шляхти на виборах. Відповідно, на

початку 1633 р. їх затвердив польський Сейм. Фактично, цей документ легалізував українську православну церкву у Речі Посполитій, яка перебувала практично на нелегальному становищі після Берестейського собору та унії 1596 р. і утворення унійної церкви під зверхністю папи римського. Даний документ фактично підтвердив та формально узаконив релігійний розкол в українському релігійному суспільстві, оскільки частина українців перебували в унії, а інша частина, разом з військовою силою – козацтвом у православ'ї. Хоча пізніше здійснювалися спроби до примирення та об'єднання, проте вони закінчилися безрезультатно. Текст вищевказаних “Статей” подаємо у Додатку А.

В окрему підгрупу можна виділити документи, які стосуються об'єднання Братської та Лаврської шкіл, це зокрема “Акт даний Петру Могилі від імени Київського митрополита, єпископів і всього духовенства, приналежних до складу Київського братства. 5 січня 1632 р.”[1, С.190-191], “Військовий лист гетьмана Івана Петрижицького і всього Війська Запорозького, в якому висловлюють свою згоду в справі об'єднання лаврської школи з братською Богоявленською. 12 березня 1632 р.” (даний документ був пізніше затверджений також гетьманом Богданом Хмельницьким та гетьманом Юрієм Хмельницьким) [2, с.191-193], а також “Наказ гетьмана Івана Петрижицького київському отаманові і козакам з повідомленням про рішення Війська Запорозького та з наказом не перешкоджати передачі Братських установ у відання Печерського архимандрита. 17 березня 1632 р.”[11, с.193-194].

Також до першої групи джерел можемо віднести “Ісповідання віри і клятвенна обіцянка, що їх склав Київському митрополитові Петрові Могилі Сильвестр Косів при його виборі на єпископа. Без дати (бл. 1634–1635 р.)”[4, с.194-197]. Слід зазначити, що Сильвестр Косів був у подальшому одним з найближчих сподвижників митрополита П. Могилі і після його смерті став наступним Київським митрополитом.

Що стосується другої групи джерел, тобто праць написаних самим митрополитом, то слід зазначити, що, нам були доступні праці П. Могили, такі як “Генеалогічні оповідання”[7, с.200-215] та “Про загибель роду Острозьких”[10, с.196-200].

Публікацію даних джерел здійснив дослідник В. Шевчук у фундаментальній праці “Корені та парості: український генеалогікон”[7; 10]

У доробку “Генеалогічні оповідання”, П. Могила описує окремі шляхетські роди, зокрема Проскур-Суцанських та Стеткевичів-Любавицьких, надсилаючи послання до них [7, с.200-215].

У праці “Про загибель роду Острозьких”, П. Могила описує причини занепаду знатного українського роду, висвітлюючи події після смерті князя Олександра Острозького та описуючи на тлі даної родини, практично боротьбу між католицизмом та православ'ям – відповідно, вірою предків [10, с.196-200].

Також до офіційних документів, написаних П. Могилою, можемо віднести “Запрошувальне послання митрополита Петра Могили до Луцького братства на Київський собор. 24 червня 1640 р.”[3, С.198-199].

Слід зазначити, що серед доробків, які залишив митрополит, доступними нам були пам'ятки української поезії, написаної П. Могилою, зокрема “На старожитний герб Максиміліана Бжозовського”[8]:

“Стріла Бжозовських з хрестом побраталась,
Бо тут побожність з мужністю з'єдналась,
Бжозовські своїм хрестом Бога хвалять,
Ворогів шаблями кривавими ралять.
Стріли Бжозовських вітчизна вітає,
А церква хреста за оздобу має”[8, с.297].

Слід зазначити, що Максиміліан Бжозовський був православним шляхтичем, військовим та урядником у Речі Посполитій. Крім того, один з тих, хто мав тісні стосунки з київською православною митрополією та був благодійником православної церкви.

Крім того, П. Могила, у іншому своєму доробку, зокрема у віршованій літературній формі, що має назву “Читача до Касіяна” [9], дає відповідь полемісту Касіяну Саковичу, через те, що останній вів релігійну полеміку у досить жорстких виразах, спочатку будучи православним, потім перейшовши в Унію, а пізніше в католицизм:

“Відірвав Ти від Русі камінь, Касіяне,
 За майбутнє він тобі невідоме стане,
 Адже в чудесах своїх Русь має спасіння,
 А Ти забобонів посилаєш маніння.
 Ніби Польщі королю, мов своєму пану,
 Руські вірнопіддані духовного стану.
 Свята правда твій наклеп негідний змиває,
 Ти ж бо лицемір, весь світ це знає й волає:
 Дай Русі спокій доки вистачить нам духу,
 Касіяне, бо й збудешся другого вуха” [9, с.298].

Слід зазначити, що К. Сакович полемізував у досить жорстких формах, тому його опоненти, зокрема П. Могила, полемізували з ним, насміхаючись з його фізичних вад (в дитинстві через недогляд батьків свиня відкусила йому вухо) [63, с.195].

У 1644 р. П. Могила написав працю під назвою “Літос або камінь з праці правди святої церкви для розтрощення фальшивотемної “Перспективи” чи краще сказати пасквілію”. Цей твір написаний під псевдонімом Євсевія Пемена (тобто благочестивого пастиря) був зроблений польською мовою, оскільки головною метою автора було представити в очах поляків несправедливість нападок їхніх духовних проти православ’я; але в той же час існувало і його руська редакція, що досі залишається в рукописі. “Літос”, окрім присвячення Максиміліанові Бжозовському й передмови до читачів, складається з трьох відділів: у першому розмірковується про Таїнство і обряди; у другому – про церковний статут; у третьому – про дві найголовніші відмінності східної церкви від західної: про сходження Святого

духа і про верховенство папи. З цілковитою неупередженістю автор “Літоса” визнає справедливість багатьох зловживань, вказаних його опонентом К. Саковичем; тільки він пояснює їх сумним становищем церкви, яка довгий час не мала пастирів, і навмисне утискувалася унією, а також невіглаством і рабським становищем парафіяльних священиків під владою панів [71, с.143].

Автор “Літоса” зовсім не є ворогом об’єднання з римською церквою. “Східна церква, – говорить він К. Саковичу, – завжди просить Бога про з’єднання церков, але не про таке з’єднання, якою є нинішня унія, яка жене людей до єднання палицями, в’язницями, несправедливими процесами і всілякого роду насильствами. Така унія творить не з’єднання, а розділення...”[100, с.7]

Слід зазначити, що поява “Літоса” викликала у польській літературі низку полемічних творів, в яких автори майже вже не торкалися питання про обрядність, а головним чином доводили правильність визнання папи головою церкви.

Ще однією ґрунтовною працею, у створенні якої брав участь безпосередньо Петро Могила був “Требник” (“Евхолоґіон, або молитослов”), виданий 16 грудня 1646 р., тобто за 2 тижні до смерті митрополита. Слід зазначити, що це досить об’ємна праця, у якій докладно описано та аргументовано більшість обрядів східної церкви. Крім того, там, де вони різняться з обрядами католицької церкви, автором було запропоновані певні компромісні рішення, які були направлені на те, щоб мінімізувати відмінності у ритуалах [22].

Умовно, Требник можна розділити на три частини. Зокрема, у першій частині опубліковано Таїнста та обряди, які стосуються життя християн від народження до смерті (Хрещення, Вінчання, Похорон і т.д.). Друга частина Требника складається з молитов, які використовуються для освячення храмового приладдя, а також потреб у побуті християн. Що ж стосується третьої частини, то слід зазначити, що вона містить молитви, а також різні повчання, що вказують на характер суспільних відносин, як наприклад,

молебень при морі худоби чи, наприклад, чин перед початком навчання [50, с.199].

Відносно третьої групи джерел, сюди відносимо праці інших авторів, які мали вплив на формування світогляду митрополита, зокрема його опонентів-полемістів та визначали напрямки його діяльності

Одним з таких творів є Пересторога, написана у 1604 – 1605 рр., ще у юності П. Могили. Це відомий полемічний трактат, в якому викладено історію боротьби православної церкви проти католицизму та унії. Проте за змістом і своїм спрямуванням “Пересторога” не є суто релігійним твором. Заклик її автора до співвітчизників-українців триматися своєї віри означав одночасно триматися своєї культури, звичаїв, шанувати свої славні традиції. З’явився твір у Львові, проте щодо авторства його серед учених немає одностайної думки [13, с.151-153].

Наступними творами, які впливали на діяльність П. Могили, можемо вважати праці полеміста Мелетія Смотрицького, який був філософом, теологом, письменником-полемістом. М. Смотрицький народився близько 1558 р. у с. Смотричі, у сім’ї знаного українського мислителя Герасима Смотрицького. Навчався в Острозі, Віленській єзуїтській колегії, декількох університетах (і Вроцлаві, Лейпцізі, Нюрнберзі, Віттенберзі). Виступав оборонцем київського християнства, чим можна пояснити його перехід з православ’я в унію і навпаки. У православ’ї був ченцем, єпископом Вітебським і Мстиславським, архієпископом Полоцьким. З 1627 р. – знову перейшов до унії, перебрався у Дермань біля Луцька, де 27 грудня 1633 р. помер [20, с.256].

Найвидатніший М. Смотрицького – “Тренос, тобто плач Єдиної Святої Вселенської апостольської Східної церкви з поясненням догматів віри”. Видано його у Вільно польською мовою у 1610 р. під псевдонімом Теофіл Ортолог, в час, коли філософ ще був православним. У центрі твору дві фундаментальні проблеми: перша – це людина з її свідомістю, пізнанням, патріотизмом; друга – намагання обґрунтувати апостольський чин

української церкви, яка попри її волю виявилася втягнутою в конфесійні змагання. Скорботно переживає Смотрицький і ренегатство українських княжих родів, через що нація за короткий час опинилася без своєї політичної і культурної еліти. Варто відмітити також, що М. Смотрицький, як і західноєвропейські теологи, активно використовує логічні методи доведення релігійних догматів [20, С.256-264].

Ще одним твором М. Смотрицького є “Протестація проти Київського собору, що був у серпні 1628 року, 8 вересня 1628 року”[19]. Зокрема даний твір дає нам уявлення про те, що ще до призначення на посаду києво-печерського архимандрита, П. Могила уже брав участь у церковних справах. У “Протестації” вказано, що він запрошував М. Смотрицького на Собор, будучи ще світською людиною [19, С.1].

Ще одним полемістом, праці якого мали вплив на П. Могила, був Касіян Сакович [16; 17; 18]. У 1620 р. він став ректором Київської братської школи, але в 1624 р. переїхав до Любліна, а в 1625 р. в Кракові видав “Трактат про душу взагалі, написаний велебним отцем Касяном Саковичем, ченцем грецької релігії”[18].

Особливого значення він надає питанню свободи волі людини, або самовладдя. У 1625 р. К.Сакович перейшов до уніатів і став архимандритом Дубенського монастиря на Волині. Слід зазначити, що перехід в унію був для нього лише перехідним етапом для переходу у католицизм. Добре володіючи тодішньою релігійною практикою, К. Сакович писав, що більшість рядових уніатів прийняли унію під тиском, відповідно вірують, насправді, не розуміючи міжконфесійних розходжень, зокрема у тлумаченні догмату про сходження святого Духа (від Отця і Сина у католиків та уніатів і лише від Отця у православних) [63, с.182].

Серед творів присвячених П. Могилі також мусимо відмітити поезію анонімного автора “Про смерть Петра Могили”[15]:

“Цей ось владика в покорі держав за життя всіх русинів,
Зараз могила сумна й небо тримають його,

Тіло Могили – в могилі, душа ж десь у небі літає.

Світ же ж і тут, і отам буде йому замалий”[15, С.330].

Також зберігся опублікований “Похорон Петра Могили 1647 р.”[14], який містить всі церковні відправи при похованні великого митрополита, що здійснив незаперечний вплив на розвиток православної церкви в Україні.

Таким чином, проаналізувавши стан наукової розробки проблеми, робимо висновок, що доступна нам література, присвячена висвітленню питань, які розглядаються у даній дипломній роботі, репрезентована наступними основними напрямками: праці українських та російських істориків ХІХ – поч. ХХ ст., українська діаспорна і сучасна українська історіографія.

У радянській історіографії дане питання розглядалося побічно або упускалося взагалі, оскільки основна увагу присвячується передумовам визвольної боротьби українського народу до 1648 р.

Найбільший внесок у вивчення діяльності Петра Могили змогли зробити українські історики, після проголошення незалежності України, а також протягом та після 1996 р., коли відзначалася дата 400-річчя з дня народження митрополита і питання актуалізувалося. Проте, варто систематизувати доступні тепер джерела та наукові доробки для створення фундаментального та узагальнюючого дослідження по даній проблематиці.

Джерельну базу нашого дослідження склали опубліковані документи, які умовно можна поділити за наступними критеріями: – акти, листи, накази, статті; – праці самого митрополита П. Могили; – праці інших авторів, які мали вплив на формування світогляду митрополита та його діяльність.

РОЗДІЛ 2.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МОГИЛИ

2.1 Походження і особливості формування світогляду майбутнього митрополита

Видатний церковний, культурний, освітній та літературний діяч, іменем якого фактично названо окремий період української історії (“могилянська доба”), був, за даними джерел та свідченням дослідників, сином “молдо-волоського” князя Симеона Могили та угорської князівни Маргіти.

Родина Могил висунулася на авансцену політичного життя Молдовського князівства наприкінці XVI ст. На той час, цей рід очолював боярську частину, що була пропольськи орієнтованою. Фактично, в жилах цього видатного роду змішалася українська та румунська кров [63, с.188].

Відомий дослідник біографії П. Могили, Сергій Голубев зазначив, що у XVI і XVII ст. старожитність і знатність були цінними рисами в очах західноєвропейської, польської шляхти і литовсько-української аристократії. Тому всі знатні особи того часу прагнули виводити початки свого роду – почасти всупереч здоровому глузду та історії – від найдавніших часів: з часів Римської імперії, Олександра Македонського, Ноя, Авраама і навіть Адама. Таке ж ми бачимо і в роді Могил. Із тих польських гербовників, що збереглися, написаних переважно з метою потішити честолюбство знаті, та з книг, присвячених Петру Могилі, ми довідуємося, що цей рід вважав прямим своїм родоначальником римлянина Гая Муція Сцевола, нащадки якого нібито з Риму перейшли до Греції, а звідти в молдо-волоські землі (батьківщину Могил), де остаточно і осіли. Родовий герб Могил – дві оголені перехрещені шаблі – є видозміненим клейнодом роду Муціїв, котрі мали

гербовою емблемою дві булави. Родове ж своє прізвище Могили здобули лицарськими подвигами [37, с.49].

Дещо достовірнішим є інший переказ про засновника роду Могили, який відносить піднесення цього роду до останньої чверті XV ст. Згідно даного переказу, під час битви між угорськими та молдовськими військами 6 березня 1486 р. під воєводою Стефаном IV, котрий брав участь у битві, було вбито коня. Герольд Пуриг, що був поруч воєводи, перший запропонував йому свого коня і допоміг сісти на нього (Стефан був невисокого зросту), ставши на одне коліно, промовляючи: “Дозвольте, господарю, бути вам гіркою”. Стефан, ставши однією ногою на коліно Пурига, скочив на коня і відповів йому: “З гірки я зроблю тебе горою (могилою)”. У битві Пуриг був увесь час біля свого господаря. Він став на битву із самим вождем угорського війська, вбив його і приніс його голову Стефану. Повернувшись до Сучави, воєвода закликав до себе Пурига і перед своїм двором сказав йому: “Ти недовго був для мене гіркою, я підношу тебе до могили (тобто пагорба) і від сьогодні ти називатимешся цим іменем. У битві ти віддав мені свого коня, за це я нагороджую тебе п’ятьма вотчинами. Ти приніс мені голову угорського воєводи, за це я надаю тобі посаду великого гармаша і даю тобі у дружини дочку румунського парколаба (коменданта), який загинув од угорців” [37, с.50].

З кінця XV ст. до нас дійшли цілком правдиві свідчення про рід Могили, хоча вони і дещо обмежені. Перше з таких свідчень датується 1499 р. Під грамотою молдовського воєводи Стефана панові Думі Брудулі на село Цпещіє і чверть Лозового озера між підписами знатних осіб зустрічається і підпис пана Могили-чашника. Під грамотою 1513 р. молдовського господаря Богдана хотинському парколабу Гринковичу на два села також є підпис Могили. Близько 1534 р., під час заворушень у молдо-волоських землях, серед трьох претендентів на волоський престол можна побачити Мойсея Могилу, якого підтримував трансильванський господар Стефан Майлот. У документах 1546, 1548, 1552, 1555 і 1559 рр. зустрічаються підписи Воскала

Могили, спочатку у званні хотинського парколаба, а згодом постельничого при воєводі. Десь у той же час один з могил – Іоан посідав посаду логофета – найвищу урядову посаду у Молдові. Це був дід П. Могили. За даними джерел, він вирізнявся особливими військовими здібностями і мав довіру господаря Олександра, котрий доручив йому управляти усім воєводством і віддав за нього свою рідну сестру Марію. Таке наближення Іоана до господарського дому зміцнило значення роду. Зв'язків з Могилами почали шукати найвпливовіші особи навіть сусідніх держав, а для Іоанових синів відкрилася блискуча кар'єра. Так, дядьки П. Могили, по батькові – Єремія – правив Молдовою у 1595–1606 рр., а Георгій – у 1580 – 1588 рр. посідав митрополичу кафедру Молдови. Батько Петра – Симеон був господарем Волощини у 1600 – 1602, а в 1606 – 1607 роках – Молдови. Син дядька Стефана Мирон Могила правив Молдовським воєводством у 1627 – 1629 роках, Петрів брат Мойсей володів Молдовою у 1630 – 1632 роках, а Гавриїл правив Волощиною у 1617 – 1620 рр.; син батькового брата Єремії Александр правив Молдовою у 1615 – 1616 рр., а другий син, Константин, – у 1606 – 1611 роках. По жіночій лінії Могили через низку шлюбів наступних поколінь “привели” до споріднення з королівськими родинами Австрії, Бельгії, Польщі, Франції [111, с.30].

Окреме питання для дослідження викликає час народження Петра Могили. Дискусійною є не дата і місяць, а рік народження майбутнього митрополита. Дату встановлено за днем пам'яті митрополита київського, галицького і всієї Руси Петра Ратненського, на честь якого було названо Петра Могилу. Що ж до року його народження, то припускали наступні роки: 1597, 1596 і 1574 рр. Більшість дослідників відносить цю подію до 1597 р. Проте дослідник та біограф П. Могили, С. Голубєв доводить іншу точку зору. На його думку, у збережених панегіриках, які піднесені П. Могилі в день його іменин, говориться, що він народився перед самим святом Різдва Христового, а саме 21 грудня – в день пам'яті вище вказаного митрополита Петра. Що ж стосується саме року народження, то, дослідник С. Голубєв,

посилаючись на свідчення сучасника П. Могили, польського літописця українського походження Якіма Єрлича, що митрополит прожив на світі повних 50 років і помер 1 січня 1647 р., встановлює дату його народження як 21 грудня 1596 р.[37, с.51].

Слід зазначити, що переломним у житті Петра Могили став 1607 р. Цього року помер його батько Симеон. На думку дослідника І. Ісіченка, у жовтні 1607 р. він був отруєний змовниками [60, с.256].

Між вдовами молдавських господарів Єлизаветою (дружиною дядька Петра Могили Ієремії) та Маргітою (матір'ю майбутнього митрополита) розпочалася ворожнеча. В таких умовах довелося рости третьому з п'яти синів Симеона Могили, юному Петру, котрий, з одного боку, увібрав у себе паростки ревного служіння православ'ю, а з другого – побачив усі негативні сторони боротьби за світську владу [111, с.30].

Варто відмітити, що на початку боротьби, перевага була на стороні його матері. Її сина Михайла проголосили господарем. Проте згодом перемогла Єлизавета, дружина Ієремії, син якої Костянтин здобув престол за допомогою польських магнатів. П. Могила ж у цей час був ще малим хлопцем, котрий тільки почав здобувати освіту [63, с.190].

Фактично, воєводич Петро прожив на батьківщині, тобто в Молдові, лише 11 років, бо 1607 р. родина Могили під тиском вище вказаних обставин вимушена була переїхати до Речі Посполитої, скоріш за все до Белзького воєводства [60, с.256].

Оскільки Могили користувалися правом індегенату, тобто набуття громадянства за своїм походженням, то були прийняті як повноцінні громадяни Польщі з усіма правами та привілеями, якими користувалася польська шляхта. Відповідно вони користувалися і своїм родовим гербом. Родинні зв'язки з польськими родинами Жолкевських та Потоцьких полегшувала Могилам адаптацію в польському суспільстві [111, с.30].

Стосовно місця навчання П. Могили, серед дослідників також немає однастайності. Початкову освіту Петро, скоріш за все, здобув удома від

найнятих учителів. Достовірних відомостей немає. В тогочасних пам'ятках можна віднайти не більше двох-трьох місць, де є незначні натяки стосовно цього питання. Сам П. Могила у заповіті говорить, що він народився та виховувався “у вірі святій православної, в якій бажає стати перед величчю Божою”. Панегіристи, оспівуючи митрополита, говорили, що він в юності виявляв особливу любов до наук, яка з роками зростала та збільшувалася [37, с.51].

Крім того, біографічні нариси даного періоду не мають конкретики. Одні з біографів стверджують, що П. Могила навчався латинської та грецької мов невідомо в яких училищах, інші зазначають, що батько послав його для здобуття освіти до паризьких та інших закордонних університетів, ще одна частина істориків вважають, що він почав вчитися у Львові, де існували училище православного братства та єзуїтська колегія [63, с.190].

Що стосується інших місць навчання майбутнього митрополита, зокрема і західноєвропейських університетів, то називаються різні вищі школи. В усякому разі, він здобув блискучу освіту, а головне, увібрав у себе ревне ставлення до православ'я, яке тільки могли дати йому традиції роду і виховання Львівського братства [111, с.30].

Взагалі, місто Львів, географічно розташовується недалеко від молдовсько-волоських земель. Тому православне Львівське братство, яке часто зверталось до одновірних господарів цих земель з проханням про грошову допомогу, завжди отримувало її. На підтвердження навчання Петра Могили у Львові, зберігся лист його матері Марґіти Могилини, написаний у Дідилові на Львівщині (поблизу Кам'яної, Бузького району) 1614 р., в якому вона просить львівських братчиків з'ясувати непорозуміння, що виникли між ними і вчителем її синів, котрого вона з цією метою посилає до Львова [63, с.190].

Висловлювалися припущення, що пізніше П. Могила навчався в академії Замойській (у Замості на Холмщині), у Кракові, у Франції – в Сорбонні чи в колегії Ля Флеш – і, нарешті, в Нідерландах. Зокрема,

дослідник Є. Акимович прямо стверджує, що П. Могила вчився у єзуїтському колегіумі Ла-Флеш, де в той же час вчився майбутній видатний філософ Рене Декарт [26, с.124].

Про можливе навчання в єзуїтській колегії у Замості згадує і дослідник І. Ісіченко [60, с.256].

Проте, слід зазначити, що всі ці гіпотези не мають реального підґрунтя. Так, наприклад, збереглися списки студентів Замойської академії, але серед них немає жодного студента на прізвище Могила. Крім того, на даний час, не знайдено ніяких документальних доказів перебування майбутнього київського митрополита в Краківському університеті або в Сорбонні, архіви якої повністю збереглися до нашого часу. Що ж стосується навчання в колегії Ла Флеш, то ця гіпотеза побудована на дуже хитких аргументах. Крім того, у паперах П. Могили не збереглося жодних даних про володіння французькою мовою. Також Гійом Левассер де Боплан, який знав митрополита, обов'язково мав би відзначити у своєму "Описі України" факт навчання П. Могили у Франції. Окрім того, знання П. Могилою латинської мови не є тим фактом, який не можна було б пояснити. Адже на початку XVII ст. в Речі Посполитій культура й освіта були на досить високому рівні [63, с.190].

Тому, можемо зробити висновок, що П. Могила, скоріш за все, навчався або в православній школі Львівського братства, де викладачем і ректором в його шкільні роки міг бути Іов Борецький, або у Львівській єзуїтській колегії, навчальний план якої пізніше він використовував, заснувавши свій "гімназійон" [112, с.8].

Слід зазначити, що на світогляд тієї чи іншої особи, крім школи, помітно впливає домашня обстановка і взагалі те середовище, в якому їй доводиться перебувати.

Якщо ми звернемо увагу на перші роки життя П. Могили, саме з цього боку, то навіть за тих мінімальних знань можна дійти висновку, що він ріс

під впливом, який прищепив йому любов до православної віри, з переконанням у її вищості перед іншими віросповіданнями [110, с.22].

Рід Могил вирізнявся релігійністю та щирою прихильністю до віри батьків. Згаданий уже дід П. Могили, логофет Іоан, був щедрим благодійником православних церков і монастирів, і взагалі піклувався про спасіння душі, на старість, залишивши державну службу, постригся у ченці під іменем Іоаникія. Його сини Єремія та Симеон пішли батьковою дорогою. Зокрема, вони часто жертвували на Львівське братство, яке перебувало у матеріальній скруті. Не меншими були їх пожертви на молдовські монастирі і церкви. “З юності – писав Єремія в одній з дарчих грамот Скульському монастиреві, – було вкорінено в наші душі боголюбиве бажання і сердечне горіння та неодмінно оздоблення церкви”. Благочестивий воєвода завжди пам’ятав, що “той, хто будує та прикрашає церкви, будує та прикрашає душу свою” і що “блажен муж, котрий не жаліє тлінного багатства на убогих людей і святі монастирі” [37, с.56].

Варто відмітити, що діяльність Могил на користь православ’я не обмежувалася лише жертвами.

Зокрема, прихід роду Могил до влади у Молдові (сталось це практично одночасно з народженням П. Могили) збігся з періодом посиленої діяльності римо-католиків як в Україні, та і в сусідніх молдо-волоських землях. На долю Могил, таким, чином, випав священний обов’язок відстоювати інтереси православ’я в країні. Ця ситуація склалася з огляду на те, що попередні воєводи давали Риму великі надії на успіх у Молдо-Волоському князівстві. Десь приблизно в цей час сталось офіційне проголошення релігійної унії в Польській Короні, яка опікувалася родом Могил і це лише ускладнило виконання цих обов’язків. Так, Єремія Могила, котрий багато чим завдячував Польщі, перед своїм сходженням на господарство дав урочисту обіцянку бути покірним цій країні. Він домогся повної свободи православної церкви у своїй державі; до того ж Могила наполіг на тому, щоб це було зафіксовано окремим документом. Таку прихильність до віри батьків виказав, крім

Єремії, його брат Симеон. Він під час свого князювання піклувався не лише про оздоблення православних церков і монастирів, але сприяв піднесенню освіти свого народу у православному дусі, як засобу проти впливу інших релігій. Зрозуміло, що прихильність Могил до православ'я не могла припинити пропаганди католицизму, тим більше, що важкий стан молдо-волоських земель змушував підтримувати добрі стосунки з католиками. Варто зауважити, що Константинопольська церква пильно стежила за діями католиків в Україні і не залишала без уваги молдо-волощину. Східні ієрархи інколи особисто, а частіше своїми окружними посланнями і приватними листами закликали православних до одностайності і твердості у вірі, застерігали від дій єзуїтів, викривали помилки папства, інакше кажучи, вживали усіх засобів, щоб зменшити вплив католицької пропаганди. Не меншу підтримку молдо-волоська церква отримала від України, де широко велася боротьба з латинством, яка викликала жваву літературну полеміку. Кращі полемічні твори не лише поширювалися по всіх українських землях, але й пересилалися (переважно через Львівське братство) у молдо-волоські землі, забезпечуючи відтак нагальні потреби часу [51, с.123].

Таким чином, у перші роки життя П. Могили перед його очима пройшла низка явищ, викликаних боротьбою православ'я і католицизму. Ці явища безперечно мали вплив на формування світогляду майбутнього митрополита. Хоча нам не відомі подробиці початку життя П. Могили, на основі чого можна було б простежити його релігійне виховання, проте враховуючи ревність Могил до батьківської віри, котрі боролися з католицькою пропагандою, – можна стверджувати, що це виховання проходило в атмосфері, просякнутій православним духом, серед обставин, які висували на перший план питання віри [63, с.191].

Що стосується біографічних відомостей про П. Могилу, то першим повідомленням є його участь у Хотинській війні, де він у лавах польського війська “виявив бажання послужити Речі Посполитої проти султана Османа,

царя турецького, головного ворога Речі Посполитої і всього християнства”[37, с.61].

Як зазначає дослідник С. Голубєв, вступ молдовського воєводи на військову службу до Польської Корони, явище, на перший погляд, дивне, легко пояснюване з одного боку, тими невдачами, що спостигли його рід на батьківщині, а з другого боку, особливими стосунками з польською владою і польською аристократією. Проте, як зазначають окремі дослідники, симпатії до польської держави не заважали П. Могилі з дитинства у собі виховувати любов до православної віри [119, с.91].

Варто відмітити, що на той час не було жодної держави, політичне життя якої стикалася з такими проблемами, які були на той час у Молдові та Волощині. Система виборності, що існувала в цих державах, сприяла зловживанню господарів, відкривала простір інтригам і кривавим міжусобицям між знатними боярськими родами, котрі прагнули захопити верховну владу. Васальна залежність молдо-волооських господарів від користолюбної турецької влади, що привласнила собі право затвердження, а згодом і призначення воєвод, лише збільшувала політичні інтриги. Так, наприклад, можна було купити господарську владу через впливових осіб турецького дивану. Великі натовпи шукачів з числа боярства, або і сторонніх осіб прагнули відбити вакантне господарське місце один у одного чи навіть купити його ще за життя правлячого господаря. Внаслідок таких нюансів, стан молдо-волооських господарів був завжди непевним. Вони, за словами одного з дослідників, з’являлися і зникали як метеори, дивуючи сусідні держави і турбуючи турків, котрі боялися за свою владу у цих князівствах. Великі переліки молдо-волооських господарів це підтверджують. Зокрема, у Молдові, у другій половині XVI ст. менше, ніж за 45 років (з 1552 до 1595 рр.) змінилося 10 воєвод, а у Волощині від смерті Раду IV і до Михайла Хороброго, тобто з 1508 до 1592 р. перейшло 19 господарів, при чому один тільки Олександр помер на троні, решта 18 загинули від отрути, на вигнанні або у в’язниці [37, с.62].

Не у простій політичній обстановці почав своє правління у молдово-волоських землях і рід Могил. Єремія і Симеон, зведені на господарство зусиллями Польщі, мусили зброєю захищати свої права на князювання від зазіхань різних претендентів. Не раз, коли фортуна відверталася від них, змушені були рятуватися втечею, залишаючи владу противникам. Нарешті, за допомогою друзів знову повертали собі воєводство, проте заставляли його розореним, постійно мусили відновлювати його, що при обмежених коштах досить часто ставило їх у безвихідь. Ситуація погіршилася після смерті Єремії Могили. Єремія помер, залишивши своїх дітей неповнолітніми. Престол Молдови посів його брат Симеон, але цим була незадоволена вдова Єремії – Єлизавета, котра бажала бачити воєводою одного зі своїх синів. Вона задля реалізації свого наміру наважилася на відчайдушний вчинок – отруїла свого швагра воєводу Симеона [119, с.91].

Після смерті Симеона господарський стіл Молдови став предметом суперечок між синами Єремії, з одного боку, і синами його брата Симеона – з іншого. Єремія мав трьох синів: Костянтина, Олександра і Богдана, натомість Симеон – п'ятьох: Михайла, Гаврила, Мойсея, Івана і Петра. Бояри і народ поділилися на дві партії. Одні підтримували Єремію, інші – Симеона. Спочатку гору брали прибічники старшого з Симеонових синів Михайла, внаслідок чого воєводич Костянтин, старший син Єремії, змушений був разом з прихильниками тікати з Ясс. Михайло послав за ними військовий загін, який наздогнав їх і пограбував. Але діти Єремії мали багато приятелів серед польських магнатів, котрі довідалися про поразку Костянтина, зібрали на допомогу йому військо й виступили проти Михайла. Бій між двоюрідними братами відбувся під Стефанештами і закінчився для Михайла програшем. На молдовське господарство вступив Костянтин. Народ радів тому, сподіваючись, що новий воєвода буде схожим на свого батька, але сподівання народу не справдилися. Він – за свідченням літописця – довів справедливість слів Ісуса Сіраха: “Горе тому місту, цар якого молодий”, тому

що не виконував своїх зобов'язань стосовно султана і одразу відмовився платити йому данину [106, с.391].

Зведений на престол за допомогою поляків, Костянтин оточив себе поляками і цілком підкорився Польщі, ставлячи її інтереси на передній план. Цим скористалися вороги Костянтина. Трансильванський воєвода Стефан Баторій з корисливою метою доніс султану, що К. Могила не платить високій Порті данини, посилаючись на брак коштів, а тим часом віддає частину державних прибутків своєму тестеві Стефану Потоцькому. Султана це зачепило за живе, і, коли молодий воєвода знехтував застереженням Порти, вона віддала господарство шукачу пригод Стефану Томзі, котрий за підтримки Кантеміра Мурзи вступив разом з турками в Молдову та примусив Костянтина рятуватися втечею до Хотина. Костянтин Могила наважився збройно захищати свої права і з допомогою польських родичів пішов походом проти турецького війська, але був розгромлений у бою і потрапив у полон. Щоправда, Могили не відмовилися від своїх прав на молдо-волоські землі і не втрачали надії знову посісти господарський престол, але неприхильність Порти робила ці надії примарними [119, с.92].

У важкі часи родина Могил знаходила прихисток у сусідній Речі Посполитій, з якою їх пов'язували тісні стосунки. Рід Могил завжди вирізнявся особливою відданістю Польській Короні і за це, в свою чергу, мав особливу прихильність польської влади, яка давно бажала тримати під своїм впливом молдо-волоські землі. Єремія Могила, ще будучи логофетом при воєводі Петрі, виказував немало послуг Речі Посполитій, за що 1593 р. отримав від Сигізмунда III індигенат, тобто привілей, який урівняв його з польською шляхтою [63, с.191].

Згодом поляки, користуючись політичної нестабільністю в Молдові, наважилися ствердити свій вплив в цій країні. Так, канцлер Ян Замойський увійшов з військом у молдо-волоські землі, завдав поразки турецькому війську та посадив на господарський престол Молдови Єремію Могилу. Останній, ставши воєводою, письмово зобов'язався Сигізмунду III зберігати

вірність і послух Польщі, навіть тоді, коли король захоче підпорядкувати Молдову і перетворити її на польську провінцію. Єремія чесно виконував свої обіцянки. Під час господарювання він навіть передав керівництво збройними силами полякам. Польща не могла не цінувати такої людини і, у свою чергу, за домовленістю, сприяла утвердженню його прав і нащадків та найближчих родичів на молдовське господарство. Так, коли 1599 р. волоський воєвода Михайло Хоробрий вторгся з чисельним військом у Молдову і перемігши під Сучавою Єремію Могилу, заволодів країною, Польща вислала допомогу Могилі й після поразки Михайла повернула Молдову Єремії і не без успіху просила Порту про надання Волоського господарства братові Симеону [37, с.64].

З такими проханнями в інтересах Могил Польща неодноразово зверталася до турків і в наступні роки. Так само польський уряд звертався до Стамбула стосовно Єремієвого сина Костянтина Могилу, а також інших членів цього роду. У документах того часу можна знайти чимало фактів, які свідчать про добре ставлення Польщі до Могил. Але, крім цього, ще більше пов'язувала рід Могил з Польською Короною родинна порідненість [37, с.64].

Єремія мав 4 дочки – усі вони були віддані у Польщу за тамтешніх аристократів: Регіна – за овруцького старосту князя Михайла Вишневецького, Марія – за Брацлавського воєводу Стефана Потоцького, Катерина – за князя Самійла Корецького, Ганна – першим шлюбом була за Ленчинським воєводою Максиміліаном Пжерембським, після того виходила заміж ще тричі – за Ленчинського каштеляна Яна Чарнковського, краківського воєводу Владислава Мишковського і коронного гетьмана Станіслава Потоцького. Слід зазначити, що прихильність польської влади до Могил, їх родинні зв'язки з польською аристократією зробили Польщу для них другою батьківщиною. Тому, не дивно, що Польща була прихистком для більшості Могил, яким не повелося у Молдові. Так, Костянтин Могилу, після того як позбувся влади у Молдові, після повернення з турецького полону,

купив маєток Усце на Поділлі і жив там аж до смерті зі своєю старшою сестрою. Так само вчинив згодом і брат Петра Могили – Мойсей, котрий зазнав невдачі на батьківщині. В Польщі жив також інший Петрів брат – Гаврило. Невдачі Могили у Молдові посприяли тому, що й Петро Могила оселився у Польщі [60, с.256].

На батьківщині була досить непроста ситуація. Батька скинули з престолу у Волощині, і він швидко по тому помер. Дядька також не було серед живих, прагнення рідних братів утвердитися на господарстві завершилася безуспішно. Двоюрідні брати неприхильно ставилися до дітей Симеона. За таких обставин, майбутній митрополит не мав можливості залишатися у молдовських землях. Потрібно було шукати іншого прихистку. Зрозуміло, що П. Могила звернув погляд у бік Польщі. Щоправда, там він не міг розраховувати на підтримку своїх польських родичів, бо на перепоні стояли неприязні стосунки з двоюрідними братами, котрі були також поріднені з представниками польської аристократії. В той же час і Петрів батько, котрий довго жив у Польщі, мав добрих друзів і знайомих, котрі з радістю б могли прийняти в себе сина свого давнього приятеля [37, С.66].

Біографи вказують, що П. Могила навчався “лицарського мистецтва й шляхетних справ” при дворі польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Десь у цей період, весною 1618 р. другий син Симеона Могили, Гавриїл, вступив на престол Волоського князівства і П. Могила поїхав з ним і молодшим братом Мойсеєм до Волохії. Проте, слід зазначити, що правління Гавриїла було недовгим і влітку 1620 р. П. Могилі довелося повернутися додому [63, с.191].

Юність свою П. Могила провів, як і було заведено серед його оточення, на військовій службі, зокрема, можливо, міг брати участь у невдалій, для поляків і козаків, битві під Цецорою (1620 р.). Тоді загинули молдавський господар Гаспар Граціані, а також Михайло Хмельницький, син якого – Богдан Хмельницький попав у полон. Крім того, десь у цей час, неподалік Могилева загинув гетьман Станіслав Жолкевський. Очевидно, що після його

смерті покровителем П. Могили став гетьман Ян Кароль Ходкевич. Приблизно через рік польсько-турецьке протистояння переросло у Хотинську битву. На думку частини дослідників, П. Могила міг брати ній участь. Зокрема, дослідник Я. Радевич-Винницький зазначає, що за виявлену мужність і особливі чесноти король Сигізмунд III навіть хотів поставити П. Могилу князем у Молдові. Однак це князівство і після поразки турків під Хотином залишилося під владою Османської імперії [106, с.392].

Можливо, що саме у цей час майбутній митрополит міг познайомитися з Адамом Киселем, майбутнім воєводою, дружба з яким продовжувалася до смерті П. Могили. Згідно даних дослідників, у 1622 р. П. Могила приїздив до Києва. Крім того, у наступні 5 років він тут бував практично щороку на святі храму Успенської церкви у Печерській лаврі [63, с.191].

У цей період майбутній митрополит опинився на роздоріжжі: обрати кар'єру державного і військового діяча чи стати на шлях духовний, присвятити себе захисту православних. За даними окремих дослідників, до цього його могло спонукати одужання після перенесеної важкої хвороби. Варто відмітити, що юного шляхтича приваблювала можливість спілкуватися зі своїми одновірцями, і він що раз частіше почав приїжджати до “другого Єрусалима” – Києва, де тоді містилася резиденція Київських митрополитів. Тут він, познайомившись і подружившись із митрополитом Іовом Борецьким, православною шляхтою, з часом почав відігравати дедалі важливішу роль у церковних справах. Можливо, оточення бачило у ньому спадкоємця великих справ Костянтина Острозького. Незважаючи на тогочасний звичай змінювати своє становище вигідним шлюбом, Петро так і не одружився. Гадка про його постриг у Лаврі у 20-х роках XVII ст. не підтверджується документально [111, с. 32].

Слід зазначити, що окрім звісток про участь П. Могили у Хотинській війні, біографи жодним словом не згадують про його життя в Польщі до часу вступу на Лаврську архимандрію, вказуючи на брак джерел. Але вони не врахували одного важливого свідчення з тогочасного стародруку, яке в

порівнянні з іншими уривчастими відомостями про П. Могила – проливає світло на цей малодосліджений період його життя. Ватро зауважити, що в Польщі і в українських землях був звичай, що молодь, завершивши освіту, вступала для навчання лицарському мистецтву та шляхетським прийомам при дворі когось із знатних панів і проводила там по кілька років. У більшості випадків, батьки самі віддавали своїх дітей до такої науки, але інколи приймали до дворів і сиріт. У таких випадках магнати брали на себе обов'язки опікунів, покровителів і захисників, стаючи для них новими батьками. Є відомості, що таким опікуном для П. Могили міг бути коронний канцлер і гетьман С. Жолкевський. Ці відомості мають підтвердження певною мірою у власноручних записках П. Могили, де вказується на його близькість із С. Жолкевським, а також тим, що П. Могила в той час купив кілька маєтків у Белзькому воєводстві, неподалік Жовкви, резиденції коронного канцлера [114, с.28].

У документах того часу немає згадок, коли саме П. Могила перебрався до Польщі. Але беручи до уваги те, що це сталося вже після завершення ним освіти за кордоном, навряд чи можна відсунути цю дату раніше 1617 р. (на той час майбутній митрополит мав близько 20 років). Але через 3 роки після цього С. Жолкевського не було серед живих, оскільки він помер в битві під Цецорою від турецької шаблі, де військо під його проводом, оточене вдсятеро більшим турецьким військом було вирубане ворогом [88, с.65].

Важко сказати чи брав участь у цій битві П. Могила. У пізніших панегіриках на його честь та в описах Цецорської битви про це не згадується жодного слова. Але на підставі такого мовчання про участь П. Могили в цьому поході, відкидати припущення не варто. Панегіристи, які вихваляли його мужність у Хотинській битві, природно мали б замовчувати про невдачу Цецорську битву, хоча би у ній і брав участь П. Могила. Стосовно описів Цецорського походу, то вони надзвичайно короткі і згадують лише провідників, серед яких, зрозуміло, не могло бути 23-літнього П. Могили. З іншого боку, якщо врахувати, що П. Могила був під опікою С. Жолкевського

і навчався при його дворі лицарському мистецтву, а такі особи вважали за честь не залишати своїх патронів у важку годину, то Цецорський похід проти турків був і на захист його рідної Молдови, відповідно, П. Могила скоріш за все брав участь у Цецорській битві і входив до кола тих небагатьох, кому вдалося уникнути турецької кулі і полону [37, с.68].

Більшість біографів П. Могили вказують на те, що він брав участь у Хотинській битві. Свідченням цього може бути те, що П. Могила, осиротівши після смерті С. Жолкевського, покладав усі надії на прихильного до нього Яна Кароля Ходкевича, керівника польського війська у Хотинському поході. І коли у війську виявилася недовіра до молдаван і поляки почали себе поводити з ними досить безцеремонно, Петро Могила доклав максимум зусиль для того, аби переконати поляків у повній прихильності жителів Молдо-Волощини до Польщі [114, с.29].

Після звістки про участь П. Могили у Хотинській війні, біографічні відомості про нього, аж до висвяти у сан Києво-Печерського архимандрита, стають щоразу коротшими і уривчастими. На цій підставі можна зробити висновок, що саме після смерті свого опікуна С. Жолкевського, П. Могила задумав переселитися з Белзького воєводства і звернув увагу на Київщину. Він часто відвідував Київ, де тоді митрополитом був його друг, а можливо, що й наставник Іов Борецький, та купив маєтки в околицях міста [68, с.82].

Історики вказують, що зустрічі з І. Борецьким вплинули на релігійність П. Могили, котрий почав брати участь у церковних справах і вступив на Києво-Печерську архимандрію, яка внаслідок значних змін, проведених новим архимандритом, досягла високого рівня.

2.2 Церковно-релігійна та видавнича діяльність П. Могили

Розглядаючи основні аспекти церковно-релігійної та видавничої діяльності майбутнього митрополита, варто зазначити, що початок їм поклали постриг П. Могили у ченці та вступ його на посаду архимандрита

Києво-Печерського монастиря. Що стосується цієї події, у доступних нам наукових дослідженнях є наступна інформація. Так, за даними дослідника С. Голубєва, 8 квітня 1626 р., а за іншими даними 21 березня 1627 р., в середу страсного тижня помер києво-печерський архимандрит Захарія Копистенський. Після його смерті братія розділилася в поглядах стосовно вибору собі нового архимандрита, внаслідок чого майже 2 роки залишалася без нього. Історик М. Костомаров зазначає, зв'язки та багатство П. Могили подавали в майбутньому великі надії для лаври; проте не вся печерська братія готова була обрати його. Багато хто не злюбив його; інші спокушались його молодістю; але за межами монастиря у П. Могили було багато сильних прибічників, які бажали надати йому примітне і вигідне місце архимандрита печерського. Тому, хоч і не одногосно, а за наполяганням окремих осіб, місце З. Копистенського було надано П. Могилі, котрий 1628 р. (за іншими твердженнями 1629 р.) був висвячений у сан києво-печерського архимандрита митрополитом Іовом Борецьким. Того ж року король Сигізмунд III затвердив його [71, с.133].

Безперечно у дослідників виникали питання, які причини спонукали знатного молдовського воєводича проміняти меч на чернечу рясу, або як висловлювалися у той час панегіристи – який добровільно поправ ногами світ, наслідуючи Христа і як розуміти повідомлення біографів Могили про те, що деякі лаврські ченці не хотіли його бачити своїм архимандритом [37, с.70].

Окремі дослідники П. Могили відносять прийняття ним чернецтва до 1625 р., коли ще жив З. Копистенський і коли, зрозуміло, не можна було розраховувати на посаду архимандрита і пояснюють цей рішучий крок молдовського воєводича схильністю до тихого чернечого життя, а на піднесення до сану архимандрита дивляться як на природний наслідок його трирічних аскетичних поглядів, на що звернула увагу лаврська братія. Але з такою думкою ми не всі історики погоджуються [69, с.102].

Слід зазначити, що питання викликає вже те, що П. Могила прийняв чернецтво 1625 р. і таким чином протягом 3-х років був простим ченцем. Мелетій Смотрицький у своїй “Протестації”, згадуючи про собор, що відбувся 8 вересня 1627 р. у Києві, говорить, що його запросили на цей собор митрополит Іов Борецький і нинішній (Протестація була видрукувана у вересні 1628 р.) києво-печерський архимандрит Петро Могила, на той час ще світська людина [19, с.1].

Інші дослідники, кажучи про вступ П. Могили на Києво-Печерську архимандрию, наголошують на тому, що ця подія не була надзвичайною, бо в ті часи вищі ієрархічні місця з правом користування багатими монастирськими чи єпископськими маєтками майже без винятку отримували представники вищого світу. Місця ці давали їм добрі прибутки, а вони були прихильні до всього, що надавало матеріальні вигоди. Очевидно, що порівнюючи такі моменти, дослідники мимовільно кидають тінь на П. Могилу, яка лежить на більшості українських ієрархів того часу, котрі майже завжди приймали духовний сан на підставі життєвих розрахунків. Мимоволі виникає припущення, чи не особистими матеріальними розрахунками керувався молдовський воєводич, домагаючись керівництва багатим Києво-Печерським монастирем. Однак, дана думка не може бути прийнята, принаймні без відповідних пояснень. Не слід відкидати того, що вкорінений в Україні звичай, внаслідок якого вищі ієрархічні місця посідали значні особи, міг справити і, напевно, що й справив вплив на рішення П. Могили стати києво-печерським архимандритом. Скоріш за все, що це не було для молдовського воєводича приниження його князівського походження, оскільки, посісти одне з найвищих ієрархічних місць, на той час, прагнули не лише найзначніші магнати, але навіть і члени королівської родини. Проте, це не означає, що майбутній митрополит скористався з цієї ситуації для особистої користі і наживи [37, с.72].

На нашу думку, варто проаналізувати окремі події, які передували вступу П. Могили на посаду архимандрита. Зокрема, слід зазначити, що

П. Могила був з дитинства був вихований у православ'ї та чітко дотримувався віри предків. Він бачив релігійну ситуацію у Речі Посполитій, наступ католицизму та релігійну ворожнечу між католиками та православними. Загальний релігійний рух захопив П. Могилу і він приєднався до кола передових осіб того, часу, котрі палко підтримували справу православ'я. Він часто, як зазначалося вище, почав відвідувати Київ, спілкується з православними ієрархами і особливо з прихильно налаштованим до нього митрополитом І. Борецьким, котрого він знав з малих літ. Проте, П. Могила був людиною непересічною. Він належав до вибраного кола осіб, котрі, якщо беруться за якусь справу, то присвячують себе їй цілковито, віддають усі свої сили, залишаючись вірним до кінця життя. Не дивно, що така важлива справа, якою в очах тогочасних українців була боротьба з ворожими православ'ю противниками, справа, в лавах захисників якої стояли кращі тогочасні сили українського суспільства, на думку дослідників, вразила П. Могилу своєю грандіозністю, і він наважився присвятити служінню їй усе своє життя і повністю поєднати з цією справою свої особисті інтереси [51, с.132].

Як зазначалося вище, після смерті З. Копистенського, місце архимандрита в Києво-Печерській лаврі звільнилося. Оскільки монастир на той час був одним з найголовніших релігійних центрів України, а його настоятелі поширювали свій вплив далеко за межі монастирських володінь, то зрозуміло, що П. Могила бачив звільнене місце цілком відповідним до його широких планів стосовно боротьби за інтереси православ'я і, очевидно, саме тому почав особливо домагатися цього місця. Воно стало для нього дорогим як одне з кращих місць для втілення його заповітної мрії – піднесення православної церкви. Важливе місце киево-печерського архимандрита серед інших українських ієрархів і великі прибутки, що були до його розпорядження, високо цінувалися П. Могилою, проте, цінувалися переважно тому, що в тому всьому він бачив опору та надійні засоби для боротьби з ворогами, котрі утискали православу церкву [81, с.54].

Подальші події викликають запитання, особливо час вступу П. Могили на посаду архимандрита, оскільки його бажання стати на чолі Києво-Печерського монастиря, як ми бачимо в його біографів, викликало спротив з боку окремих лаврських ченців. Як відомо 8 вересня 1627 р. в Києві розпочався собор, на якому, постало питання про заміщення вакантної киево-печерської архимандрії, відповідно, можна припустити, що в цей час і відбулися вибори П. Могили на це місце.

Проте є підстави віднести вибори П. Могили на ще більш ранній час. Вище було наведено цитату з протестації М. Смотрицького, де він говорить, що йому надійшло запрошення прибути на київський собор, котрий призначено було на 8 вересня 1627 р., від київського митрополита І. Борецького і від П. Могили, на той час ще світської людини, що не може не дивувати [19, с.1].

Тому виникає припущення, чи не був уже на той час П. Могила обраний архимандритом і розсилав запрошення на собор, будучи уже назначеним на посаду. Якщо останнє припущення вірне, то вибори на архимандрію П. Могили потрібно відсунути на середину серпня 1627 р. до дня Успіння пресвятої Богородиці, річного свята Києво-Печерської лаври, на яке збиралися усі знатні особи Київської землі, що завжди брали участь у виборі лаврських архимандритів [106, с.392].

Таким чином, двохлітній проміжок часу між смертю З. Копистенського і вибором на його місце П. Могили скорочується до 5 місяців. Тому, на думку біографа П. Могили С. Голубєва, настільки ж потрібно скоротити і час набуття П. Могилою сану киево-печерської архимандрії і, так би мовити, боротьби за неї. Тим не менше, боротьба, хоча й не така і довга як вважають, була. На думку дослідника І. Сюдюкова, саме у серпні 1627 р., після смерті архимандрита З. Копистенського, П. Могила став його наступником на цьому посту [119, с.92].

У той час, коли Петро Могила шукав способів зайняти киево-печерську архимандрію, йому було лише 30 років. Слід зазначити, що молодість

молдовського воєводича, на думку окремих дослідників, була головною причиною, чому багато лаврських ченців не бажали мати його своїм архимандритом. Вони бачили в ньому занадто молоду, а тому недосвідчену, для такої посади, людину. Безсумнівно, ця причина могла стати важливим мотивом для усунення П. Могили з числа претендентів на лаврську архимандрію [114, с.30].

Крім того, українське православ'я на той час глибоко усвідомлювало шкоду від молодих шляхтичів на вищих ієрархічних посадах, які не полишали світські звички та юнацькі пустощі, а тому, у більшості випадків на значніші духовні посади обирали поважних старців, котрі уславилися довголітніми духовними поглядами на користь православ'я. не дивно, що молодість П. Могили не сприяла в очах лаврської братії його шансам зайняти архимандрію. Проте, не менш важливим мотивом для недопущення його до настоятельства у Лаврі було те, що П. Могила походив із “землі чужої” [37, с.79].

З пам'яток того часу видно, що П. Могила ще до вступу на києво-печерську архимандрію, познайомився, скоріш за все в Києві, з полоцьким архієпископом М. Смотрицьким і був з ним у добрих стосунках. У той же час лаврська братія – як побачимо далі – мала певні підстави неприязно дивитися на М. Смотрицького. Дана неприхильність була такою, що, коли 1626 р. полоцький архієпископ, повертаючись зі Сходу, хотів зупинитися в одному з київських монастирів, лаврський архимандрит З. Копистенський не тільки не пустив його до лаври, а навіть наполягав на тому, щоб і інші монастирі вчинили так само. Отож, навіть гарні стосунки П. Могили з М. Смотрицьким в очах частини ченців не були для нього доброю рекомендацією [71, с.133].

Попри всі названі перешкоди, П. Могила, як відомо, досяг своєї мети – отримав від лаврських ченців і громадян київського воєводства виборчий лист, виклопотав підтвердження в польського короля і висвятившись у сан архимандрита став до управління Києво-Печерським монастирем. Без сумніву, в цьому випадку П. Могила дістав суттєву підтримку з боку його

найщирішого доброзичливця митрополита І. Борецького, вплив якого на лаврських ченців і особливо на київську шляхту – на користь молдовського воєводи міг бути значним. Також, слід зазначити, що багато залежало від сприяння дружніх Могилі польських магнатів. Диплом короля з затвердженням виборів було отримано завдяки їхньому сприянню. Вказівку на цю обставину знаходимо у самого П. Могили. Так, присвячуючи Яну Замойському, виданий у Лаврській друкарні “Тріодіон”, він дякував цьому магнатові за його добре ставлення як до роду Могили, так і, зокрема, до нього як архимандрита [68, с.95].

У період, близько храмового лаврського свята Успіння пресвятої Богородиці 1627 р. П. Могила був обраний, а 8 вересня того ж року затверджений на архиєрейському Соборі в Києві, а 29 листопада 1627 року вже отримав королівську грамоту на Києво-Печерську архимандрію – на той час другу ієрархічну посаду в Київській митрополії, особливо важливу не лише через те, що відновлена 1620 р. православна ієрархія ще не була визнана польсько-литовською державою, а й тому, що економічно Лавра була найбільш забезпеченою в країні обителлю і мала можливість здійснювати широкомасштабні видавничі та інші задуми [111, с. 34].

На думку дослідників, постриг новообраного архимандрита відбувся, найімовірніше, 21 грудня 1627 р. Майбутній святий зберіг у чернецтві отримане при хрещенні ім'я – Петро. Висвята відбувалася, ймовірно, на Різдво цього ж року. П. Могилі виповнився на цей час 31 рік. Як зазначають автори монографічної праці “Святитель Петро Могила”, з цього часу, починається новий період у його житті – період апологетичного служіння Церкві. Зрікшись обладунку воїна земного, він стає воїном Христовим, ступає на шлях служіння Церкві Христовій і Святому Правосл'ю [111, с.34].

З власноручних записів П. Могили постає і його особливе ставлення до Києво-Печерської лаври. Він уповні ввібрав у себе любов печерських ченців до своєї обителі, яку вважав найсвятішим українським місцем, Домом пресвятої Богородиці, місцем, яке зобов'язані вшанувати всі, навіть

іновірні. А тому, з часу сходження на архимандрию, ревно взявся продовжувати справи своїх великих попередників. Так, він продовжив заходи архимандритів Є. Плетенецького та З. Копистенського задля піднесення рівня чернечого життя в Лаврі. Як і його попередники, він зустрічав на цьому шляху нерідко досить сильний спротив частини братії, між якими були й такі, котрі від самого початку не бажали бачити його архимандритом. Недарма його записки цього часу такі багаті на роздуми про неприпустимість користолюбства та непослуху в ченців. Архимандрит напучував братію, а коли не допомагало, то вдавався до жорстких дій, втім, цілком притаганих тій добі [137, с.208].

Ставши архимандритом, П. Могила розпочав активну діяльність. Оскільки у той період, у зв'язку з занепадом православ'я, на початку XVII ст. значно впав моральний рівень духовенства, П. Могила почав працювати саме над даним питанням. Як стверджував історик М. Костомаров, новий архимандрит відразу почав спрямовувати свою діяльність на користь монастиря. Було введено нагляд за священнослужителями в селах, де були лаврські маєтки. Малограмотних П. Могила наполягав навчати, а впертих і свавільних піддавати покаранням. Було оновлено церкву, не шкодувалися витрати на реставрацію печер. Крім того, Лаврі було підпорядковано Пустинно-Миколаївський монастир, а також засновано Голосіївську пустинь; збудовано, за рахунок архимандрита, при Лаврі, богодільню для убогих. Також, як вказує дослідник, П. Могила вирішив створити при Печерському монастирі вищу школу [71, с.133].

Дослідник І. Ісіченко зазначає, що архимандрит викупив закладені церковні речі, реставрував печери, спорудив для мощів нові гробниці, над кожною зробив надписи. Він же поновив, розширив і прикрасив Успенську церкву [60, с.257].

Слід зазначити, що здійснюючи захист прав Києво-Печерської лаври та інших православних церков, П. Могила діяв досить сміливо. Саме тому історики писали, що під чернецькою рясою він приховував войовничість

жовніра і деспотичний норів воєводича, підкреслюючи “неперемірливість” в засобах цієї “невтомної в роботі” людини [114, с.30].

Зокрема, у 1628 р. на Хрестопоклонну неділю П. Могила виступив з проповіддю, в якій звернувся до князя Яреми Вишневецького із закликом триматися віри предків – православ’я. Крім того, захищаючи православних, він водночас намагався покласти край ворожнечі між ними та уніатами. Тому, навесні 1628 р. у лаврському маєтку, в Городку-Волинському, внаслідок переговорів з М. Смотрицьким було прийнято рішення скликати православний помісний собор на храмове свято великої лаврської церкви, яке щороку тоді відзначалося 15 серпня за старим стилем [63, с.192].

Проте, влітку М. Смотрицький видав свою книгу “Апология подорожі до країв східних”, у якій вину за церковний розкол покладав на православну церкву, яка нібито відійшла від справжньої віри, піддавшись єретичним вченням. Варто відмітити, що дана подія викликала протест зі сторони православних. П. Могила був включений до складу духовного суду, який, в результаті, знайшов у виданій книзі 105 відступів від православного віровчення. Тому, коли М. Смотрицький приїхав на собор, архимандрит не дозволив йому зупинитися у Лаврі й відіслав його до Михайлівського монастиря. У той же час, козаки виступили з погрозами віровідступникам. Під таким тиском, М. Смотрицький визнав себе “взятим під підозру відступництва” і привселюдно покався на соборі, поклавши всю вину на видавця його “Апології” К. Саковича. Відповідно, твір було піддано анафемі, потоптано ногами і в результаті спалено. Однак П. Могила не полишив ідеї примирення двох конфесій. Так, у 1629 р. він скликав у Києві церковний собор. Проте, як зазначає дослідник Я. Радевич-Винницький, він не приніс примирення: запорізькі козаки, перед його скликанням на писали листа митрополиту І. Борецькому з вимогою не погоджуватися на жодну умову, що суперечитиме інтересам православ’я. Не вдалося примирити православних з уніатами і на Львівському соборі 1630 р. Потім удару по задумах П. Могили

завдав перехід видатних діячів М. Смотрицького та К. Саковича на бік унії та смерть митрополита І. Борецького [106, с.394].

Саме у цей час П. Могила посилив видавничу справу, відповідно зміцнивши і розширивши діяльність лаврської друкарні. Так, наприклад, у 1629 р. було видано “Літургіаріон, або Служебник”. Завдяки цьому виданню православні священники отримали відповідний інструмент для відправи богослужінь. Слід зазначити, що через 10 років дану книгу було перевидано з доповненнями, зокрема єктеніями та молитвами, створеними безпосередньо П. Могилою [54, с.82].

Крім того, у 1631 р. була видана “Тріюдь цвітна”, яка містила церковні служби – від Великодня до свята Всіх Святих. Дане видання П. Могила присвятив своєму братові Мойсею, який у той час перебував володарем Молдови. Зокрема, у порадах братові, які були висловлені у передмові, він фактично виклав власну програму діяльності, як ієрарха православної церкви. Варто відмітити, що протягом перших 5 років його керівництва, у друкарні Лаври було видано близько 15 різних книг [63, с.193].

Слід зазначити, що П. Могила дбав про книгодрукування не лише в Києві та Україні, а й за її межами. Так, завдяки його допомозі господарю Матвію Бассарабу вдалося налагодити видання книг слов'янською та румунською мовами у Волоському князівстві, а пізніше П. Могила надіслав друкарню разом з майстрами до тодішньої столиці Молдовського князівства – міста Ясс [72, с.62].

30 квітня 1632 р. помер король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза. Відповідно, у зв'язку з цією подією було скликано конвокаційний та елекційний сейми у Варшаві для обрання нового короля. Слід зазначити, що цією подією скористався П. Могила, щоб виступити на захист православного населення Речі Посполитої, яке не приєдналося до унії. Варто відмітити, що після І. Борецького київським митрополитом обрали Ісаю Копинського, проте православне духівництво передоручило представляти свої інтереси на Сеймах П. Могилі, котрий на той час уже мав досить значний авторитет.

Своєю діяльністю, спрямованою на захист прав Печерського монастиря та повернення йому маєностей, на Сеймах, П. Могила став на захист православних, вимагаючи скасувати всі заборони щодо будівництва церков, відкриття шкіл і друкарень, а також підняв питання про повернення відібраних уніатами храмів та церковних цінностей. Зокрема, він вимагав кари для тих, хто ображає православних або чинить над ними насильство. Слід зазначити, що така позиція змусила претендента на польський трон, королевича Владислава видати відповідний акт – “Статті для заспокоєння руського народу грецької віри”[21].

Враховуючи важливість даних Статей, які ще називають також “Пунктами”, вважаємо за доцільне подати їх у доступній редакції:

1. Гарантується право вірних східного обряду обох юрисдикцій на вільну відправу богослужінь, адміністрування церквами, ремонт і будову церков, шпиталів, семінарій, шкіл, друкарень, заснування та діяльність братств, обіймання муніципальних посад.

2. Православний митрополит має бути обраний з-посеред руської шляхти й дістати привілей від короля та висвяту від Константинопольського патріарха. Після смерті уніатського митрополита йому передається Софійський собор у Києві. Права і титул уніатського митрополита зберігаються.

3. За православними лишаються Львівська, Луцька, Перемиська та Мстиславська єпархії, Києво-Печерська та Унівська архимандрії. Єпископи-уніати Афанасій Крупецький (Перемиський) і Єроним Почеповський (Луцький) до смерті зберігають титули, але наступники їх серед уніатів не обираються. Церковні маєтки Вітебської та Мстиславської єпархій лишаються Полоцькому архієпископу-уніату.

4. Королівські комісари мають здійснити перепис уніатів та православних для розподілу між ними святинь на місцях.

5. Києво-Печерський, Михайлівський та інші київські монастирі й церкви лишаються за православними, Видубицький монастир – за уніатами.

6. Кожен вільно обирає пастирську опіку, парафії підлягають найближчим архиєреям.

7. Обидві сторони повинні припинити суперечки й полеміку. Винних у насильстві й неспокої буде покарано як порушників громадського спокою [21, с.259-260].

Варто, зокрема, відмітити, що король Владислав підписав даний документ 1 листопада 1632 р., а остаточно його ухвалив уже коронаційний сейм у березні 1633 р. у Кракові. Слід зазначити, що у даному документі було враховано більшість вимог П. Могили, основними з яких зокрема були – повернення Київській митрополії значної частини храмів та володінь з Софійським собором включно. Також ключовим пунктом було гарантування повної свободи переходу в уніатську з православної або в православну з уніатської церкви. Дані моменти зміцнили авторитет П. Могили, якого делегати елекційного сейму від православних вирішили відразу у Варшаві, обрати митрополитом київським замість старого І. Копинського. Відповідно король Владислав IV затвердив даний вибір практично відразу – 10 листопада 1632 р.[63, с.195].

12 листопада до Константинополя (Стамбула) виїхала делегація у складі ректора київського училища Ісаї Трофимовича-Козловського і настоятеля кирилівського монастиря Леонтія. Патріарх Кирило Лукаріс благословив П. Могилу на сан митрополита Київського, Галицького і всієї Руси, а також надав йому почесне звання “екзарха святійшого апостольського константинопольського трону”. Висвячення нового митрополита відбулося після Великодня, протягом Світлого тижня, в Успенській (Волоській) церкві у Львові [60, с.258].

У липні 1633 р. новообраний митрополит повернувся до Києва. Слід відмітити, що у місті його зустріли досить радісно і урочисто. Зокрема, представники друкарні Печерської лаври видали до цієї події панегірик “Євфонія веселобрмяча”, в якому було оспівано тріумф молодого ієрарха. Натомість І. Копинський не бажав змиритися зі своїм усуненням з посади

митрополита. Відповідно П. Могила наказав перевезти його з Михайлівського Золотоверхого монастиря, де він мав резиденцію, до Печерської лаври. Звідти І. Копинський зміг вибратися після того, як вимушений був підписати документ про своє зречення [51, с.152].

Проте конфлікт не був вичерпаний. Зокрема, 10 серпня 1635 р. І. Копинський, прихопивши з собою окремі церковні речі та документи на монастирські маєтності, залишив Михайлівський монастир і переїхав до якогось храму на Поліссі. Звідти ним було написано на ім'я короля листи й “протестації”, у яких колишній митрополит звинувачував П. Могилу в наміреннях зняти його з посади Михайлівського ігумена, призначивши на неї Філотея Кизаревича. Відповідно, у лютому 1637 р. у Луцьку, в присутності великої кількості представників духовництва відбулася зустріч двох митрополитів – колишнього і діючого, після якої І. Копинський, за даними дослідників “дав квіт”, – тобто офіційно відмовився від своїх позовів і претензій до П. Могили. Тому, про це було зроблено запис у міській судовій книзі. Проте, через 2 місяці І. Копинський поскаржився королю, що П. Могила нібито силоміць примусив його “дати квіт”. Водночас він поширював провокаційні чутки про митрополита [63, с.196].

Варто звернути увагу, що наклепи І. Копинського, могли мати певну реальну основу, суть якої полягала у прагненні П. Могили до подолання церковного розколу. Проте дані наміри спотворювалися його противниками. Вище вказані церковні незгоди були з часом використані в польсько-московському протистоянні. Так, у Москві П. Могилу зображували зрадником православ'я і союзником поляків. У Польщі вважали, що він підбурює козаків проти Речі Посполитої. Проте, об'єктивно, митрополит П. Могила захищав інтереси православного населення Речі Посполитої, які, на його думку, вимагали подолання конфесійного розбрату. Варто зазначити, що у цьому був зацікавлений також польський король, що прагнув консолідувати свою країну, яка продовжувала конфліктувати з Туреччиною. Слід відмітити, що Владислав IV звертався до православного і уніатського

митрополитів із закликом до примирення: “Ви можете за прикладом інших держав, мати у себе вдома те, за чим звертаєтесь за кордон”. Король, на той час, був згоден, у разі примирення православних і уніатів, на обрання православним патріархом П. Могили [80, с.63].

У Ватикані розглядали ідею патріархату для руської церкви, покладаючись на інформацію, що П. Могила розділяє погляди уніатів. Однак позиції київського митрополита і католицької церкви суттєво відрізнялися. Католики в основному прагнули підпорядкувати собі православних і злити дві церкви, тоді як П. Могила був натхнений екуменічною ідеєю об'єднання рівноправних церков. Одним з основних своїх обов'язків він вважав усунення анархії у церковному житті, контроль за моральними якостями духовництва і суворим дотриманням різноманітних треб і служб. Слід зазначити, що саме для цього він особисто перевіряв благочестя священників і видав багато богослужбних книг. Оцінюючи участь мирян у церковних справах, П. Могила запрошував на собори духовництва також представників світських шкіл [63, с.197].

Проте, чи не найважливішою стороною діяльності П. Могили були кроки, спрямовані на усвідомлення українською елітою, а потім і ширшими колами нації, своєї етнічної та культурної ідентичності. Митрополит всіляко підкреслював зв'язки України з Київською Руссю, виділяв особливу роль Києва в історії східнослов'янського православ'я. Слід зазначити, що таке ставлення до Києва могло зародитися ще в роки виховання у Яна Замойського, котрий наприкінці XVI ст. висловлював концепцію перенесення Константинопольського патріархату до Києва, який мав стати центром усього православ'я [80, с.64].

Крім того, за життя митрополита було здійснено ще одну спробу об'єднання східної і західної церков. Зокрема, у 1643 р. папа Урбан VIII звернувся листовно до П. Могили та А. Киселя, де закликав П. Могилу перейти у католицизм, щоб вирвати душі православних з пащі пекельних вовків і привести їх до справжнього стада Христового. Також у слід за цим

надійшло послання від Конгрегації пропаганди віри, де було висловлено сподівання, що руська церква звільниться від влади константинопольських патріархів, які не освічують народ, а тільки обкладають його поборами. Слід зазначити, що образливий тон обох послань унеможливив офіційну відповідь на них. Проте частина дослідників вважають, що П. Могила та А. Кисіль написали спільний проект, який зберігся в архівах Ватикану під назвою “Думка якогось польського шляхтича грецького віросповідування”, відомий також у резюме [63, с.198].

Варто відмітити, що П. Могила очевидно був безпосередньо причетний до створення проекту об’єднання церков. Так, у документі підкреслюється, що розходження між східною і західною церквами стосується другорядних суперечок, щодо яких можливий компроміс. Однак, принциповим положенням було те, що об’єднання церков не означатиме їх повне злиття. Тобто, визнаючи зверхність Риму, руська церква залежатиме від Константинополя, а митрополит київський не призначатиметься ні римським папою, ні патріархом, а буде обиратися собором православних архиєпископів та єпископів [80, с.65].

Однозначно, не слід заперечувати, що П. Могила своїми пропозиціями про компроміси в догматичних питаннях і згодою на визнання примату римського престолу зробив великий крок на зустріч опонентам. Проте, Рим ще не був готовий до поступок, вимагаючи саме злиття церков. Зокрема, 16 березня 1645 р. Конгрегація прийняла рішення, що русинський (український) митрополит лише після затвердження папою вважатиметься повноправним ієрархом [63, с.198].

Варто зазначити, що на той час П. Могила уже утвердився у християнському світі як богослов і автор “Православного ісповідання віри”. Текст даного трактату, написаного спільно з Ісаєю Трофимовичем-Козловським, обговорювався і отримав схвалення на соборах у Києві (1640р.) і в Яссах (1642 р.), після чого був затверджений чотирма патріархами східної церкви – константинопольським, александрійським, антиохійським та

єрусалимським, а також дев'ятьма єпископами. Слід зазначити, що він витримав багато видань різними мовами світу, в тому числі давньоукраїнською, латинською, грецькою, англійською, французькою, німецькою, польською, російською, румунською, угорською. Крім того, на теперішній час, в Парижі підготовлено переклад “Ісповідання” сучасною українською мовою [39, с.265].

Варто також відмітити, що П. Могила поважали навіть його противники. Зокрема К. Сакович, один з колишніх учителів київської братської школи, який з православ'я перейшов в унію. Проте, згодом він відступився від унії, прийнявши католицизм. У своїх полемічних творах ним було зазначено, що чесноту навіть у неприятеливі треба хвалити. На думку К. Саковича, якщо б П. Могила, відрікся від схизми (православ'я) та прийняв унію з римською церквою, то був би гідний не лише митрополичого, а й патріаршого сану, оскільки багато з того, що він зробив, на думку автора, заслуговувало на визнання [60, с.274].

Слід зазначити, що П. Могила, який на той час намагався уникати відкритої полеміки з уніатами і католиками, не зміг стати на захист православ'я, коли К. Сакович у книзі “Перспектива”, виданій у 1642 р. звинуватив руську церкву в численних гріхах і відступах від справжньої віри. Очевидно, саме тому, під псевдонімом Євсей Пимін, П. Могила у 1644 р. видав у Києві польською мовою книгу “Літос, або камінь з праці правди святої церкви для розтрощення фальшивотемної “Перспективи”, чи, краще сказати, пасквілію”. У даному творі була надана відповідь К. Саковичу, а його звинувачення охарактеризовано як брехню та наклеп на православну церкву [63, с.199].

У лютому 1645 р. П. Могила востаннє відвідав батьківщину – Молдову. Тоді, він приїхав на запрошення господаря Василя Лупула, який видавав свою старшу дочку за польського магната Януша Радзивілла. У Яссах київський митрополит виголосив проповідь під назвою “Мова

духовна”, яка пізніше була видана у Києві як зразок православної церковної риторики на тему шлюбу [63, с.199].

Слід зазначити, що останньою вагомою працею, у створенні якої брав безпосередню участь П. Могила став “Требник” (“Евхологiон, або молитослов”), видрукуваний 16 грудня 1646 р. Варто відмітити, що це досить об’ємна праця приблизно на 1700 сторінок, у якій докладно описано та аргументовано обряди східної церкви. Зокрема, там, де вони розходяться з обрядами західної церкви, було запропоновано компромісні рішення, для того, щоб мінімізувати відмінності в ритуалах [22].

Також, П. Могила усвідомлював, що від конфесійних незгод страждав, перед усім, український народ. Проте, на відміну від козацтва, яке було схильне до силового способу розв’язання проблем, київський митрополит відстоював еволюційний шлях подолання суперечок в офіційних формах. Очевидно, дана позиція привела митрополита до переговорів з католицькою церквою, які ускладнилися внаслідок непоступливості Риму. Проте, П. Могила не вагався у принципових релігійних питаннях. Хоча окремі дослідники видавали його мало не за католика, сам П. Могила писав у своєму заповіті: “У святій вірі, в якій я народився, був вихований і з волі та ласки Божої маю високе митрополиче звання, у ній же хочу, вік свій завершивши, стати перед величчям Господа свого”[63, с.200].

Слід зазначити, що даний заповіт був складений за 9 днів до смерті митрополита.

Помер П. Могила, згідно даних, які як вигравірувані художником Іллею на срібній пластині, прикріпленій до труни, о 3-ій годині ночі 1 січня 1647 р. (за новим стилем). Поховання видатного митрополита відбулося вже після заміщення церковних посад. Зокрема, архимандритом Києво-Печерської лаври було обрано Йосипа Тризну, а київським митрополитом – Сильвестра Косова. Так, труна з тілом покійного П. Могили простояла в соборі Святої Софії до 19 березня 1647 р., коли її, при досить великому скупченні людей, перевезли до Успенської церкви Києво-Печерської лаври й

поховали у лівому (північному) крилі, неподалік західної частини підкупольних пілонів, де до того було споруджено саркофаг із червоношиферних плит, обкладених цеглою [106, с.393].

Практично 300 років могила митрополита була недоторкана. Однак, під час Другої світової війни, у листопаді 1941 р., Успенський собор був підірваний. Вибухівка була закладена біля місця поховання П. Могили, тому його було повністю знищено [63, с.200].

Хоча П. Могила не здійснив усіх своїх задумів, зокрема, об'єднання українських церков, видання Біблії та “Патерика”, відбудову окремих храмів та ін, він назавжди залишився у нашій історії, як видатний церковно-релігійний та видавничий діяч.

2.3 Вклад П. Могили у розвиток національної культури і мистецтва

Становлення П. Могили як діяча культури відбувалося у першій половині XVII ст., коли у західній Європі народжувалися та утверджувалися нові мистецькі напрями, що тією чи іншою мірою впливали на культуру Польщі та України. Слід зазначити, що не маючи державності під владою Речі Посполитої, українці вимушені були відстоювати свою національну ідентичність завдяки спорудженню православних храмів та заснуванню церковно-освітніх братств з їхніми школами.

Практично, будуючи нові і реставруючи старі храми, тогочасне українське суспільство відновлювало із забуття пам'ять князівської України [56, с.289].

Ставши митрополитом, П. Могила постійно дбав як у Києві так і по Україні загалом, про збереження, відновлення та розвиток пам'яток культури та мистецтва, у різносторонніх напрямках.

На досвід його, як культурного діяча мали вплив його молоді роки, зокрема можливість бути у різних містах та країнах. Зокрема, дослідник Ю. Іванченко зазначає, що у Молдові П. Могили довелося бачити оригінальні типи церковних споруд – триконхові з банями та безверхі храми, що вплинули й на українську архітектуру, зокрема це могли бути Петропавлівська церква в Кам'янці-Подільському, а також Онуфріївські церкви у Лаврові та Гусятині, церква Різдва у Тернополі та ін. У Польських землях П. Могила бачив багато споруд у стилі ренесансу, зокрема оновлений у такому стилі королівський замок, а також Варшавський замок, до якого з 1611 р. була перенесена резиденція польських королів. У Львові майбутній митрополит бачив такі мистецькі доробки як дзвіниця Вірменського собору, а також кляштори бенедиктинок та бернардинів, Чорну кам'яницю та ансамбль споруд Успенського братства. Варто зазначити, що церкву Успіння Богородиці для вищевказаного братства збудували на свої кошти Симеон та Єремія Могили, а висвячення П. Могили на посаду митрополита у 1633 р. відбувалося саме в даній церкві [56, с.290].

Як зазначає дослідник П. Толочко, П. Могила був не просто свідком та учасником великого поривання українського народу до свободи, але став його духовним поводитирем та просвітителем. Він, можливо, як ніхто з його сучасників, розумів, що духовне визволення народу немислиме без духовного єднання, а останнє неможливе без глибокої і щирої відданості православним традиціям пращурів. Ось чому, на думку дослідника, ставши київським митрополитом, П. Могила, насамперед звернув увагу своїх сучасників на покривдені і поруйновані святині Києва, які були свідками славної минувшини українського народу [96, с.37].

Освіту й мистецькі враження, набуті замолоду, майбутній митрополит уповні використав, перебуваючи в Україні, оскільки був переконаний, що брак освіти духівництва й молоді шкодить православ'ю, і єдиним дієвим засобом виправлення ситуації він вважав перенесення в Україну західної науки. Тому, борючись за православ'я в Україні, він водночас підтримував

добрі стосунки з католицьким духівництвом і широко впроваджував досвід католиків в освіті, мистецтві та реформуванні українського православ'я. Варто відмітити, що на час приїзду П. Могили до Києва, муроване будівництво відбувалося епізодично, проте реконструкція церков велася митрополитами І. Борецьким та І. Копинським. П. Могила будував та оновлював храми протягом усього свого життя, до того ж, здебільшого використовував на це власні кошти. На роботи київський митрополит запрошував як іноземців, так і місцевих будівничих. До реставрації Софії Київської П. Могила залучив відомого італійського архітектора Октавіана Манчіні (з Болоньї), а в розписуванні церкви Спаса на Берестові брали участь грецькі майстри, яких запросив П. Могила у 1643 році [96, с.38].

Слід зазначити, що однією з перших будівель у Києві, зведених П. Могилою, була двоповерхова Борисоглібська церква Братського богоявленського монастиря на Подолі. Тип двоповерхової церкви без бань існував у XVII ст. у Молдові та Україні. Наприклад, Іллінська церква у Суботові, збудована Б. Хмельницьким та Михайлівський собор у Переяславі, що мають вигляд скоріше світських, ніж культових споруд. Будівництво Борисоглібовської церкви Братського монастиря було зумовлене заснуванням у ньому 1632 р. Києво-Могилянського колегіуму на базі Братської та Лаврської шкіл. Це була споруда з двоповерховим прямокутним у плані об'ємом, із двосхилим дахом. Трикутний західний фронтон об'єму прикрашав рельєф із зображенням Всевидячого ока в сьйві. Вікна другого поверху обрамляли наличники з трикутними сандриками та рустом. Зі сходу та заходу до основного об'єму були прибудовані притвор та апсида. З півночі та півдня споруду оточували одноповерхові галереї, стіни яких були декоровані горизонтальним рустом. Слід зазначити, що неподалік церкви стояв будинок, який належав Гальщці Гулевичівні, що пізніше використовувався як монастирська кухня. Борисоглібська церква діяла як конгрегаційний храм, у ній також містилася академічна бібліотека, що загинула під час пожежі 1780 р. У день смерті П. Могили в цій церкві

правили урочистий молебень на честь благодійника братства і колегіуму [114, с.36].

Хрестовоздвиженська церква на Близніх печерах Києво-Печерської лаври, спорядження якої також пов'язують із П. Могилою, зображена у первісному вигляді на малюнку Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. та гравюрі Іллі до “Патерика Печерського” 1661 р. Як зазначає дослідник Ю. Іванченко, її будівництво пов'язане з прагненням П. Могили канонізувати преподобних української православної церкви, моці яких знаходилися у Близніх печерах. Це видовжена із заходу на схід однобанна споруда з притвором, відділеним від основного об'єму стіною з дверима – як в Успенській церкві у Львові чи Михайлівському соборі у Переяславі. На гравюрі Іллі та малюнку Вестерфельда зображено маківку над вівтарною частиною, відкриту галерею навколо центральної частини храму, трикутний фронтон над західним фасадом, оздоблений ренесансним орнаментом [56, с.292].

Слід зазначити, що будуючи нові храми, митрополит П. Могила також докладав зусиль для відновлення зруйнованих та запусілих церков. Він, зокрема, звертався за пожертвами до представників шляхти, гетьманів, ігуменів підлеглих йому монастирів, а також до братств, намагаючись зберегти стародавні храмові споруди як частину давньої української історії.

Зокрема, після призначення П. Могили на посаду митрополита, київські міщани спільно з козаками поставили питання про повернення до православних стародавньої руської святині – Софійського собору. Згідно даних, які подає український історик XIX ст. М. Костомаров, саме у той час унійний митрополит Йосиф Вильямін Рутський мешкав не в Києві, а у Вільно. Відповідно, Собор св. Софії був порожнім і богослужіння у ньому тоді не здійснювалися, а ключі від Собору зберігалися у шляхтича Корсака. Місце, де знаходиться Софійський собор, було тоді за містом і відділялося від житлової частини Старого міста валом. Поблизу нього розташовувалася невеличка Софійська слобідка. Там мешкав Корсак, сторож покинутого

храму. Частина киян, за даними дослідників, приблизно натовпом з 500 людей накинулися на будинок Корсака, який, у той час, був відсутній. У домі тоді перебувала його мати, яка приймала своїх гостей. Кияни вимагали від неї ключі від Собору, проте пані Корсакова їх не віддала; відповідно кияни сказали їй, що самі знайдуть ключі, після чого кинулися до Собору та відбили колодки якими він був зачинений, а також виламали двері, забрали ризницю та посуд і відвезли в Лавру до митрополита П. Могили [71, с.137].

Потім натовп знову повернувся в дім Корсака і почав виганяти з дому пані Корсакову та її родичів, що сиділи з домініканцями, яких вона навмисне покликала, щоб вони потім на суді могли бути свідками. М. Костомаров, зокрема, подає наступний розвиток подій: “Натовп лаяв пані Корсакову, прицілявся рушницями у кватирку вікна й кричав, щоб витягти її та розстріляти. Другого дня кияни вивели пані Корсакову та її рідню з дому і зобов’язали слободян підкоритися православному митрополитові [71, с.138].

Слід зазначити, що окрім Софійського собору, кияни у той час також оволоділи дерев’яною церквою св. Миколая, на місці Десятинної і стародавніми стінами церкви св. Василя, побудованої князем Володимиром на Перуновому пагорбі.

Першою турботою митрополита було надати собору святої Софії благоліпного вигляду і освятити її для богослужіння; як зазначив у передмові до трактату “Перспектива” К. Сакович, П. Могила вважав собор св. Софії “єдиною прикрасою православного народу, главою і матір’ю всіх церков” [56, с.293].

У Соборі було влаштовано чоловічий монастир, а відновлювальні роботи тривали аж до смерті митрополита. Як зазначалося вище, до відновлення Собору П. Могила залучив італійського архітектора Октавіо Манчіні з Болоньї. Споруду було частково відремонтовано. Основним будівельним матеріалом слугувала цегла і вапняно-піщаний розчин, стіни не отиньковували. Внаслідок нерівномірності випалювання, цеглини мали різні відтінки – від темно-червоного до світло-жовтого. Навколо собору було

споруджено дерев'яні монастирські будівлі, а всю територію обнесено високою дерев'яною огорожею. Також було встановлено новий іконостас. У північно-східному куті теперішнього Благовіщенського вівтаря було влаштовано каплицю, призначену для зберігання мощей князя Володимира (які були знайдені під час відновлення Десятинної церкви). Саме в цій каплиці з 1 січня, дня смерті, до 9 березня 1647 р., дня поховання, стояла труна з тілом митрополита. Реконструкція Софійського собору, здійснена за сприяння П. Могили, мала виразні риси ренесансного стилю з елементами раннього барокко в інтер'єрі [96, с.38].

Крім, того, варто відмітити, що в реконструкції Софійського собору, П. Могили приписують спорудження прибудов до Ярославової стіни, укріплення їх контрфорсами, закладку куполів на хорах, спорудження над ними інших куполів на покрівлі і навіть розмальовку стін, якою було закрито було старі Ярославові фрески. Проте, більшість дослідників з даними твердженням не погоджуються. Наприклад, архітектура прибудов, і особливо, двоголові орли, вказують на пізніший час [72, с.59].

Певних змін зазнав також Успенський собор Києво-Печерського монастиря. П. Могила надав споруді урочистішого вигляду, прикрасив її чотирма новими банями. Одну з них було розташовано над головним входом, решту – з південного боку та на північній частині храму, тобто Успенський собор став семибанним. З П. Могилою також пов'язують виконання фрескових композицій на фасадах та в інтер'єрі. У такому вигляді Успенський собор простояв до перебудови в 1690-х рр. гетьманом Іваном Мазепою [66, с.159].

Ще один храм, до відновлення якого мав безпосереднє відношення П. Могила була Десятинна церква св. Богородиці, що була збудована князем Володимиром приблизно у 991–996 рр. Ця споруда зазнала руйнування у 1240 р., під час монголо-татарської навали. Відповідно, на той час вона, фактично, перетворилася на руїни. Митрополит, розуміючи релігійне значення храму в історичній пам'яті киян, наказав здійснити розкопки і

реставраційні роботи. Італійський архітектор Октавіо Манчіні розчистив руїни, використав рештки старих стін південно-західної частини храму і звів невелику прямокутну, з гранчастою апсидою церкву, поділену на дві частини. Із західної сторони він прибудував дерев'яний притвор з дзвіницею. Середня частина була значно вища і мала вигляд вежі з чотирисхилим дахом, невеликим барабаном із грушкоподібною банею та маківкою без ковніра. Під час проведення робіт, було знайдено у землі домовину князя Володимира. П. Могила вказав поставити його голову в Печерському монастирі для поклоніння. П. Толочко зазначає, що характерним є те, що П. Могила, як і колись князь Володимир Святославич, виділив на завершення нової Десятинної церкви значні кошти [96, с.38].

Приблизно у цей час П. Могила відбудував з руїн Трьохсвятительську церкву й передав її київському братству. Дослідник Ю. Іванченко зазначає, що це був однобанний, хрещатий у плані храм із восьмигранною банею з малою маківкою. Фасади споруди були розчленовані пілястрами з напівкруглими колонками. Барокові фронтони і грушкоподібну баню пам'ятка отримала значно пізніше. Головний вхід увінчував фронтон із монументальним оздобленням [56, с.295].

Також, у період діяльності П. Могили як митрополита у пошкодженому вигляді перебував ще один храм – церква Спаса на Берестовому. Слід зазначити, що П. Могила був переконаний, що це перша київська мурована церква, збудована князем Володимиром у 991–996 рр., то вважав за необхідне її відбудувати. За даними дослідників, відбудова храму тривала з 1640 по 1646 рр. На час відбудови, споруда стояла без верха. Митрополит наказав розібрати рештки й натомість збудувати три нави з конхами зі сходу, а із заходу прибудувати дерев'яний притвор. У всіх навах було влаштовано вітари, а до центрального, на честь Преображення Господнього – прибудовано ризницю та дияконник. У бокових навах знаходився вітвар святого Володимира, де певний час зберігалися рештки голови князя Володимира Великого. Крім того, стародавні форми були

повністю збережені в нартексі, хрещальні та вежі, храм було заново перекрито коробовим склепінням. У споруді вдало поєднано риси давньоукраїнської архітектури, Ренесансу та барокко, що разом дають враження злагодженого архітектурного ансамблю, екстер'єр якого підпорядковано внутрішнім сакральним завданням інтер'єру з чудовими монументальними розписами. Увінчали споруду три куполи, а над входом до церкви на зовнішній стіні зберігся надпис на старослов'янській мові: “Петро Могила, архієрей Бога, цей храм благоліпний спорудив Господу Владиці, і звівши славний і чудесний дім цей із каменю, розписав перстами греків”. А на внутрішній західній стіні також є тогочасний відповідний надпис: “Цю церкву створив Великий і всієї Русі князь і самодержець святий Володимир, у святому хрещенні Василій. Через багато літ і після розорення від безбожних татар волею Божою оновлена смиренним П. Могилою”. Крім того, в інтер'єрі грецькі живописці виконали фреску “Дар Петра Могили”, на якій зображено самого митрополита, який підносить макет відновленої ним церкви Спаса святому Володимирові [56, с.295].

Діяльність П. Могили як будівничого храмів, організатора освіти й засновника Київського колегіуму з європейською системою навчання, а також як діяча в галузі літератури, книгодрукування й теології, сприяла утвердженню Києва як головного міста країни. Варто відмітити, що добродійство митрополита П. Могили стало прикладом для інших членів Київського братства, які різними пожертвами надавали колегіуму й церкві допомогу. Варто уваги те, що серед заповіданих колегіуму й братству статків владики значилася і його бібліотека, що була найбільшою в Києві і однією з найкращих у Речі Посполитій.

Таким чином, дитинство та перші юнацькі роки П. Могили пройшли на його батьківщині у Молдові. Оскільки родина майбутнього митрополита була у постійній боротьбі за трон, склалися обставини, коли родині П. Могили довелося покинути батьківщину та перебратися до Речі Посполитої, з магнатами та шляхтичами якої у Могил були родинні зв'язки.

П. Могила з дитинства виховувався у православній вірі, тобто вірі предків і зберіг цю віру до кінця своїх днів.

Після переїзду на українські землі, він був вихований як шляхтич та військовий. Зокрема, на думку істориків брав участь у Хотинській, а можливо й у Цецорській битвах.

Достовірно невідомо, що саме штовхнуло П. Могилу прийняти чернечий постриг, проте його діяльність сприяла тому, що занедбане на той час православ'я, фактично було піднято з руїн. Його політичні зв'язки з польськими та українськими магнатами, дозволили йому започаткувати церковно-релігійну та видавничу діяльність, яка що суттєво посилила позиції православної церкви у Речі Посполитій.

Вклад П. Могили у розвиток української національної культури та мистецтва можна вважати неоціненним. Значну частину пам'яток, відновлених та побудованих митрополитом, ми маємо можливість споглядати сьогодні. Фактично, завдяки вкладу П. Могили, значна частина української культури набула своєї самобутності та ідентичності.

РОЗДІЛ 3.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА МИТРОПОЛИТА П. МОГИЛИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНО- ДУХОВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XVII СТ.

3.1 Історико-літературні та духовні аспекти у творчості митрополита

Після зайняття посади київського митрополита, П. Могила фактично став одним з найбільш видатних церковних та культурних діячів України XVII ст., у творчому доробку якого гармонійно поєдналося церковні та національні аспекти. Така закономірність пояснюється тим, що у XVII ст. релігія була основним та ключовим чинником тогочасного суспільства.

На думку дослідника В. Погорецького, літературний процес у першій половині XVII ст. являв собою складну, багатовимірну, різномовну систему. Так, П. Могилою були запрошені до співпраці відомі вчені, письменники, видавці. Зокрема ними були, у тому числі, Адам Кисіль, Ісая Трофимович-Козловський, Єремія Тисаровський, Арсеній Желиборський, Ісак Борискевич та ін. Звідси, слід зробити висновок, що при написанні різноманітних книг П. Могилою, у цьому процесі приймало участь його оточення, з яким він постійно підтримував зв'язок. Відповідно, опираючись на талановитих діячів того часу, П. Могила інтелектуально використовував їх знання, розвиваючи і створюючи літературу нового часу [100, с.3].

Як зазначає дослідник Ю. Федорів, П. Могила писав різні твори, зокрема богословські, полемічні, пастирські листи, послання та меморандуми на оборону прав православної церкви [126, с.189].

Слід зазначити, що літературні надбання П. Могили багатоманітні та різнопланові. Підготовлені та видані ним твори релігійного змісту відрізняються своєю богословською значущістю, а також обсягом та жанрами. Слід зазначити, що тогочасна богословська наука ще не була чітко

поділена на догматичне, моральне чи пастирське богослов'я. Тому, серед сукупності відомих нам релігійних джерел доби діяльності київського митрополита можна виділити догматичні, агіографічні, проповідницькі та богослужебні книги [95, с.217].

Варто відмітити, що у літературній творчості П. Могила використовував різноманітні релігійні аспекти для вираження актуальних богословських, етичних а також соціальних концепцій, актуальних як для того часу, так і досі [100, с.3].

Очевидно, що найбільш вагомою та актуальною працею П. Могили, яка згодом стала джерелом догматичної науки практично всього православного світу, став твір “Православне ісповідання віри”, який був у написаний у 1639 р., у співавторстві з Ісаєю Трофимовичем-Козловським. Слід зазначити, що даний твір пройшов, свого роду, довгу дорогу. Так, після того, як у 1640 р. він був обговорений представниками Київського православного Собору, далі був надісланий на апробацію східними патріархам, щоб отримати статус канонічного. Відповідно, вивчення тексту вищевказаного твору відбулося на Соборі в м. Ясси у 1642 р. Після внесених поправок грецьким богословом Мелетієм Сірігосом, “Православне ісповідання віри” було затверджено всіма православними патріархами Сходу у 1643 р.[114, с.37]

Слід зазначити, що П. Могила не зовсім був згідний із внесеними правками і видав пізніше тогочасною українською мовою у 1645 р. його скорочений варіант під назвою “Малий Катехизис” не додаючи до нього вищевказаних правок [100, с.3].

Загалом, варто відмітити, що “Православне ісповідання віри” не було, по своїй суті, полемічним твором, оскільки, його основним та ключовим завданням було надати фундаментальну науку у катехитичній формі про чистоту православної віри, яка завжди була побудована на авторитеті Святого Письма.

Зокрема, у даній праці П. Могила навчав:

“Запитання:

Як багато є речей, потрібних для спасіння християнинові, людині православно-католицькій ?

Відповідь:

Дві речі є потрібні. Найперше: добре вірити у Господа Бога, у Тройці Святій єдиного, і тому всьому, що наука Христова лишень подала. Друге: побожно згідно віри жити, як Письмо Святе навчає. Подивіться, що буває усправедливлена людина з вчинків, а не з віри тільки. Або як тіло без духа є мертва, так і віра без діл мертва є. І в іншому місці: “Маючи віру та добре сумління, якого дехто відкинулися та й розбилися в вірі”, а в іншому місці: “Маючи таємницю віри, при чистім сумлінні”.

Запитання:

Навчи мене, для чого маю сперше добре вірити, а потім із вірою побожно жити ?

Відповідь:

Для того, що без віри неможлива річ подобатися Богу, згідно науки святого апостола Павла: “І той, хто до Бога приходить, мусить вірувати, що Він є, а тим, хто шукає Його, Він дає винагороду”.

Запитання:

Де маю учитися про віру і добре життя християнське ?

Відповідь:

У Святім Письмі та поданні Апостольськім, також у Церкві Святій Соборній, котра на соборах через святих отців про все те досконалу науку подала, але яка важка кожному, хто починає пізнавати Віру Християнську, аби те міг вчитати і зрозуміти відтак у цьому малому Зібранні – про це тут і науку маєш [100, с.4].

У загальному, аналізуючи творчий доробок П. Могили, можна виділити досить суворе дотримання визначених православною Церквою догматичних схем, часом їх переповідання, що ґрунтуються на різноманітних

формах традиційного тлумачення біблійного тексту і в загальному визначаються цілями та завданнями релігійно-морального виховання [22].

Ще однією, важливою для українського православ'я, працею київського митрополита став “Евхологiон, альбо Молитослов или Требник”, який є відомим також під назвою “Великий требник Петра Могили”. Варто відзначити, що дана праця була надрукована у друкарні Києво-Печерської лаври у 1646 р., фактично за рік до смерті митрополита. Слід зазначити, що дана книга охоплювала близько 1700 сторінок та була прикрашена гравюрами, згаданого у джерелах, маляра Іллі. У книзі було зібрано різноманітні тексти церковних служб, а також упорядковано порядок проведення молитов та церковних таїнств, які називалися “требами”. Звідси і походить назва книги, яка, у своєму роді, виконувала функцію церковної енциклопедії [50, с.194].

Слід зазначити, що “Требник” мав досить масово розповсюдився православному світі та не втрачає своєї актуальності і тепер. Так, діаспорний дослідник історії церкви І. Огієнко зазначав, що “Требник” 1646 р. з плином часу став основою всіх подальших “Требників” як українських, так і московських. Крім того, автор говорить, що багато матеріалу з вище вказаного “Требника” пізніше передрукувалось як в Московії, так і в інших слов'янських країнах. На думку дослідника, “Требник” приніс українській церкві відомість та відповідний розголос”[100, с.5].

Варто відмітити, що у передмові до “Требника”, П. Могила доводив, що його завданням є переконати православних християн зберігати вірність рідній Церкві, а також дотримуватись одностайності у богослужіннях. Автор зазначає, що противники православ'я ображають православних, називають духовних осіб неуками та невігласами [100, с.5].

Проте, П. Могила, спираючись на історичну спадщину про високу релігійну освіченість та толерантність українського народу, спростовував ці закиди і закликав читати, вивчати і користуватися його “Требником”, як настільною книгою на всі життєві потреби [137, с.210].

Зокрема, київський митрополит зазначав, що тепер є дуже потрібна книга, у якій можна знайти відправу семи святих Тайн Церковних і яка складена ним по грецьких Евхологіях та старих рукописних слов'янських Требниках. У цій книзі є наука про те, що таке Тайна, в чому сила та чинність Тайни, як потрібно підготовлятися до виконання Тайн, як уважно та благоговійно відправляти їх та подавати вірним, як навчати народ Божий, щоб приступив до Тайн та відповідно поведився в різних випадках, що можуть трапитися. Також П. Могила вказує, що у цій книзі вказано порядок різних посвят, а також різних Молитов. Слід зазначити, що це була вагома відповідь, яка змінила думку католиків щодо релігійної освіченості православних християн [137, с.210].

Слід зазначити, що підносячи достоїнство української православної церкви та її віровчення, П. Могила з розумінням ставився до інших конфесій. Його прогресивні погляди щодо законності католицького та протестантського Святого Таїнства Хрещення згодом перемогли у усіх православних церквах. Так, митрополит, зокрема, першим висунув тезу, що Бог є один для всіх людей і кожен народ прямує до нього своїм шляхом і прославляє його рідною мовою. Очевидно, що це був шлях до порозуміння та мирного співіснування різних народів [50, с.197].

Для того, щоб піднести авторитет кліру православної церкви, П. Могила, зокрема, включив в "Требник" притчу про султана Махмета, який дізнався про спроможність християнських єпископів відлучати від Церкви грішників. Відповідно до даної притчі, якщо кожен з таких відлучених грішників непростеним помре, то його тіло у землю поховане, не зотліває, а перебуває мовби "надуте і набубнявіле", і якщо й 1000 років пройде після поховання, воно на порох не перетворюється, залишається наче щойно поховане. Тоді султан запитав, чи в змозі архієреї відпустити гріхи, досягти того, щоб тіло колишнього грішника перетворилося на порох. У притчі єпископи відповіли ствердно, що можуть. Султана пройняв жах і він звелів знайти тіло давно померлого відлученого від православної церкви чоловіка і

продемонструвати перед ним таке чудо. Патріарх, це повеління почувши, негайно став разом з кліром розпитувати та розшукувати тіло похованого відлученого від Церкви чоловіка. Зрештою, згадали про якусь вдову священика, яка ще за часів патріарха Геннадія у розквіті літ і краси, упала в гріх і мерзотність. Патріарх заборонив їй так чинити і наказав покаятись. Але ні умовляння, ні погрози покаяння не вплинули на жінку. Та більше: під впливом диявольських хитрощів вона стала розпускати різні ганебні плітки про самого патріарха. Щоб врятуватися від цих пліток, патріарх на велике свято, служачи Божественну літургію сказав, що якщо ті слова вдова священика проти мене сказала, істинні, то хай вона буде прощена і благословенна від Бога, і по смерті її тіло зотліє; якщо ж вона несправедливо зганьбила мене, то бути їй відлученою й не прощеною від Бога Вседержителя. Все на чотирнадцятий день так і сталося. Через наглу хворобу жінка померла...[100, с.6]

Варто відмітити, що повчальна притча київського митрополита П. Могили нагадувала кожному її читачу чи слухачу, що головне в житті людини – це безмежна віра і істинність православної церкви, яка, відповідно, утримує душі вірних у правді та чистоті і дає надію на спасіння кожній людині. Окрім того, вищевказана притча немовби застерігала свідомість віруючої людини від можливого виходу її за межі встановлених православною церквою відповідних морально-етичних принципів [50, с.197].

Очевидно, що у пізніші часи “Требник” П. Могили мав великий духовно-патріотичний вплив на багатьох представників українського відродження. Зокрема, перебуваючи на засланні далеко від України відомий український діяч Тарас Шевченко шукав розради у щирій молитві до Господа Бога. У своєму щоденнику він записав, що у “Требнику” П. Могили є молитва, яка освячує братство, що назване Христовим. Натомість, у новішому требнику ця молитва була замінена молитвою про вигнання нечистого духа із одержимого цією уявною хворобою і про очищення посуду, який осквернила миша. Це навіть і не язичницькі молитви. Богомудрі

пастирі церкви до XIX ст. намагаються привити XII ст., проте запізно схаменулися. Тому, як глибоко віруюча людина, Т. Шевченко надавав перевагу найбільш повному “Требнику” П. Могили перед пізніше виданими требниками із суттєвим скороченнями, в яких уже не друкувалися могилянські повчання [100, с.6].

“Требник” Київського митрополита П. Могили містив у собі принцип милосердя, терпіння і любові, що мають загально-християнську цінність і проходять через усі його твори. Усі ці принципи закономірно пов’язані з особливостями ментальності українського народу, його вродженим нахилом до взаєморозуміння і терпимості [68, с.158].

Слід зазначити, що не дивлячись на релігійну толерантність митрополита П. Могили, а також його налаштованість до діалогу з іншими релігійними конфесіями, повністю уникнути полеміки з католицькою церквою йому не вдалося.

Проте, відразу відмітимо, що після фактичної легалізації православної церкви у 1632 р., гострота полеміки у Речі Посполитій між православними і католиками, православними та уніатами, у порівнянні з попереднім періодом, значно ослабла. Зокрема, якщо від часу Берестейської унії 1596 р. до сходження на митрополичий престол П. Могили було видано близько 140 полемічних творів, із них 60 – православних, 80 – католицьких та уніатських, то в могилянську добу з боку православних їх було видано лише декілька.

3.2 Дидактично-педагогічна складова інтелектуальної спадщини П. Могили

Для об’єктивного аналізу дидактично-педагогічної спадщини П. Могили, слід звернутися до специфіки діяльності заснованої ним школи, першої у східній Європі саме Вищої школи – Києво-Могилянського колегіуму.

Як зазначають дослідники Є. Акимович та М. Костомаров, у заснуванні Києво-Могилянського колегіуму активну роль зіграла Єлизавета (Галшка), уроджена Гулевич, дружина мозирського маршалка Стефана Лозки, яка подарувала дворище, що належало їй, з будівлями та площею на Подолі, Богоявленському монастирю. Слід зазначити, що умовою вище вказаного дарунка було те, щоб дане місце у майбутньому не виходило з православного володіння [26, с.132; 70, с.14].

М. Костомаров вказує, що Галшка залишила своїм нащадкам право відібрати у братства місце, яке вона подарувала, якщо б якимось чином, воно відійшло в руки неправославних і зобов'язувала їх, у такому випадку, виділити на своїй власній землі інше місце для цієї ж мети [70, с.14].

Таким чином, у 1615 р. на землях Галшки Гулевичівної виникла Київська братська школа.

Після призначення П. Могили архимандритом Києво-Печерського монастиря, він, як вказує дослідник І. Ісіченко звернувся до Константинопольського патріарха за благословенням відкрити при монастирі школу, на зразок західноєвропейських колегій. У 1631 р. школа була відкрита та пристосована до західної моделі, що включала вивчення граматики, риторики, поетики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії, історії, а також мов – латинської, грецької, церковнослов'янської [60, с.275].

Варто відмітити, що для забезпечення школи викладацькими кадрами, П. Могила послав в закордонні університети кількох юнаків, а зі Львова запросив у школу своїх колег з Замойської академії Сільвестра Косова та Ісаю Трофимовича [95, с.216].

П. Могила на власні кошти купував книжки для учнів та переобладнував приміщення під класи. Як зазначає дослідник С. Семчинський, фактично П. Могила розпочав реформу освіти, яка полягала у зміні змісту й форми навчання та педагогічного процесу, як такого. Основне завдання полягало у тому, щоб вихованці нової школи могли інтелектуально протистояти єзуїтам та уніатам [114, с.34]

Слід зазначити, що пріоритетне значення приділялося вивченню латинської мови. Цей фактор викликав незадоволення серед Київського братства, консервативного духовенства та козацтва. Поступово школу стали називати “латинсько-польською”, звинувачували у суперництві з Братською школою, яка була більш традиційна, а також у прихованому наверненні у католицтво. Сам же П. Могила називав свою школу “гімназіоном” [60, с.275].

11 березня 1631 р. Київське братство та козацтво домовилися з П. Могилою про об’єднання Лаврської та Братської школи в одну установу. Така угода фактично оберігала П. Могилу від нападів консервативно налаштованих православних міщан і надавала йому захист запорозьких козаків, військо яких було колективним членом Київського братства. Тому у кінці 1631 р. П. Могила вступив до братства та став його старшим братом, наглядачем та довічним опікуном. 12 березня 1632 р. гетьман реєстрового козацтва Іван Петрижицький письмово підтвердив обіцянку запорожців захищати та охороняти об’єднання шкіл, що невдовзі отримало назву Києво-Печерського колегіуму [2, с.191–193].

Слід зазначити, що об’єднання Лаврського “гімназіону” з Братською школою заклало основи вищої освіти та педагогіки на теренах колишньої Київської Русі і утворений колегіум з часом став фактично першим православним університетом.

Дослідниця З. Хижняк зазначає, що об’єднана школа, тобто колегія, почала фактично діяти з 1 вересня 1632 р. Виводячи колегію на рівень європейських університетів, П. Могила надав їй певний адміністративний устрій та запровадив вивчення “семи вільних наук” [99, с.131].

У 1632-1633 рр. П. Могила закупив близько 100 книжок з писанням отців-богословів, вчителів церков, історичних творів і т.д. Крім того, філіали Київського колегіуму були відкриті у Вінниці та Кременці. Щоправда, навчальний процес у Києві та вище вказаних містах дослідники оцінювали по-різному [95, с.216].

Перш за все, слід зазначити, що могилянські школи носили схоластичний характер, латинська мова займала основне місце, на ній викладалися всі шкільні предмети, включно з богослов'ям. Так само дбали про польську мову, зате менше уваги приділяли грецькій, ще менше дбали про церковнослов'янську і в останню чергу дбали про живу українську мову, засмічуючи її полонізмами [94, с.98].

Проте, також варто відмітити, що латинська мова тоді була мовою освіти і науки, а польська була державною і мовою полеміки між католиками, уніатами і православними. Виникала гостра необхідність вивчати її в школах. Значна частина викладачів вчилися у західноєвропейських університетах, а тому знали античні і пізніші праці, часом вони були особисто знайомі із західними вченими і запозичали польські шляхетські традиції їх мов [66, с.165].

Злившись із лаврським “гімназіоном”, братська школа була одразу зведена на рівень вищого навчального закладу і згодом стала основним розсадником освіти та педагогіки, що задовольняв вимоги часу і розповсюджував свій вплив не лише в Україні, а й в північно-східних областях Росії і Білорусі [46, с.435].

Перед тим як охарактеризувати педагогічну організацію, методіку викладання та систему навчання в колегії, мусимо наголосити:

1. Мета Київської колегії була переважно релігійна: потрібно було створити покоління вчених та знаючих духовних осіб та світських людей, які могли б свідомо бачити правоту східної церкви і за своєю освітою стати на один рівень з тими, проти кого б довелося захищати права своєї церкви за допомогою закону та розмірковувань;

2. У Речі Посполитій питання віри були тісно пов'язані з питанням національності. Так уявлення про католика зливалося з уявленням про поляка, а уявлення про православного зливалося з уявленням про русича (українця).

Тому головною педагогічною та освітньою метою колегії стала підтримка та відродження руської народності серед моря полонізації у Польсько-Литовській державі Речі Посполитій. Як зазначав історик М. Костомаров, ідеалом П. Могили була така руська людина, яка міцно зберігаючи свою віру та мову, в той же час за рівнем освіченості та за своїми духовними можливостями стояла б на рівні з поляками, з якими доля зв'язала їх в державному відношенні. Саме до цього ідеалу спрямовувалися методи педагогіки та навчання, прийняті П. Могилою [71, с.146].

Отже, курс навчання включав 3 нижчих граматичних класи (інфіма, граматика та синтаксис), 2 середніх риторичних класи (поетика та риторика) і 2 або 3 вищих філософських (діалектика, логіка та частини богослов'я). Термін навчання у колегіумі тривав 12 років [26, с.133].

Загалом колегіум організаційно наслідував європейські університети, проте порівняно з ними існували й певні відмінності. Так, колегія не ділилася на факультети, не давала випускникам вчених ступенів. Тут також існували власні принципи зарахування студентів, утримання викладачів тощо. Зокрема, частина учнів жила на утриманні колегіуму у будинку, який називали бурсою. Фактично це був гуртожиток, який утримував власним коштом П. Могила. Там мешкали бідні учні. Інша частина студентів мешкали поза бурсою та приходили в колегіум на заняття, але вони також були під наглядом керівництва. Тілесні покарання вважалися необхідною річчю. Слідство на студентами та кара за негідні вчинки відбувалися головним чином у суботу [26, с.132-133].

Слід зазначити, що систему виховання та навчання П. Могила постійно вдосконалював, надавши колегіуму чітких форм. Адміністрація його складалася з ректора, його заступника – префекта, суперінтенданта із викладачів, візитатора, сеньйора, директора і цензора – із студентів. Навчання у молодших класах проводили вчителі (дидаскали), а в старших – професори [60, с.275].

Як зазначає дослідник Я. Радевич-Винницький, після утворення Києво-Могилянської колегії у 1632 р. (шляхом об'єднання Братської та Лаврської шкіл), П. Могила став її “старшим братом”, “довічним охоронцем і наставником”. Керували тоді колегією прибулі зі Львова ректор І. Трофимович-Козловський та префект (заступник ректора) – С. Косів. Пізніше, перед своєю смертю, П. Могила заповів колегії 81 тис. злотих, все своє нерухоме майно, коштовності та свою бібліотеку – одну з найбагатших на Русі [106, с.395].

Ректор Києво-Могилянського колегіуму водночас був й ігуменом Києво-Братського “шкільного” монастиря, а також професором богослов'я в найстаршому класі. В його обов'язки, зокрема, входив нагляд за братчиками монастиря, а також його матеріальним становищем, фінансами, і за всіма справами колегіуму. Викладачі та професори мали подавати йому на перегляд свої звіти і конспекти лекцій. Ректор мав право чинити суд над школярами й викладачами, якщо того вони заслуговували, а також мав пильно стежити за дотриманням православної віри. Що стосується префекта, то він спочатку поєднував обов'язки інспектора, економа і професора філософії колегіуму, а згодом лише економа і професора, зокрема, наглядаючи за продовольчим постачанням учнів і викладачів, а також читав курс філософії [60, с.276].

Супер-інтендант, обирався із професорів на 1 рік. В його обов'язки входив нагляд за поведінкою вихованців колегіуму, особливо в бурсах і на квартирах, а також за парафіяльними школами. На допомогу йому призначалися “візитатори” із студентів, явні і таємні, по кілька з класу, що стежили за порядками [83, с.24].

Супер-інтендант, у свою чергу, призначав у кожному кімнату бурси “сеньйорів” та одного “директора” із старших за віком і кращих за успіхами студентів, які також стежили за порядком у кімнатах та за поведінкою спудеїв у класах і поза ними. Що стосується поведінки у церквах, то за нею наглядали “цензори” з числа студентів. Цензори були і в кожному класі; вони

наглядали за чистотою, мали ключ від класу, тримали в порядку журнал зі списком учнів, де відзначали присутність школярів та їхню поведінку. На допомогу вчителям призначалися “магістри” та “інспектори”. Всі вони повинні були доповідати на початку уроків як про успіхи, так і про ледарство та пустощі товаришів, над якими вчиняли розправ. Для екзакуцій обиралися “філаксів” і “калефакторів”, які повинні були мати при собі різки та лінійки; вони ж виконували обов’язки опалювачів груб в бурсах і класах, несли караул, були посильними [83, с.25].

Слід зазначити, що колегіум, у свою чергу мав братства. Члени молодшого братства з молодших класів називалися учнями або школярами, а старшого – студентами. Взірцем великої і малої конгрегацій для Києво-Могилянського колегіуму стали подібні студентські організації західноєвропейських вищих шкіл. Варто відмітити, що вступ до таких конгрегацій був добровільним, однак майже всі учні і студенти вважали за честь бути їх членами. Конгрегація ставила перед собою високу морально-виховну мету: кожен її член давав урочисту обіцянку чесно виконувати свої обов’язки, добре ставитися до товаришів, бути вірним традиціям колегіуму, по закінченні морально і по змозі матеріально підтримувати рідну школу. І варто сказати, що певна частина дотримувалася своїх обіцянок, жертвуючи кошти для підтримання найбідніших студентів [26, с.134].

Під керівництвом наставника обиралися 2 конгрегаційні преферати – урочисто це називалося “елекцією” і “прогульмацією”. Для збору пожертвувань було заведено спеціальну білу книгу “Альбум”, з якою ходили префекти конгрегації разом із асистентами, а іноді з настоятелем. П. Могила збудував конгрегаційну дерев’яну церкву, в якій збиралися студенти для урочистих богослужінь зі свічками і факелами, а також розігрували шкільні вистави [37, с.182].

Варто відмітити, що дослідники давньої української освіти наголошували, що у Києво-Могилянському колегіумі до другої половини XVII ст. перевагу надавали, як і у всіх західноєвропейських школах,

латинській мові – мові тогочасної науки. Без знання її у середньовіччі і в епоху Відродження не можна було стати всебічно освіченою людиною. Тому на латину зверталася особлива увага уже з перших класів, де учням давали в руки насамперед латинський буквар. Над молодшими учнями ставили старшого; він стежив за уроками та відзначав знання на спеціальному аркуші “ерраті”, чи “нотаті” латинськими словами: знає, не знає, помилявся, вивчив не все завдання, зовсім не знає. Латинською мовою учні займалися письмово і усно, в школі і вдома. Починаючи з синтаксими, юнаки повинні були спілкуватися між собою по-латині. Тим, хто помилявся, вручали так званий “калькулум” – папірець у футлярі, а ті, в свою чергу, намагалися спекатися його. Студент носив цей папірець, в якому було його ім’я і міг передати його лише тому учневі, який теж вимовив щось не на латині. Того ж, у кого цей папірець залишався на ніч, карали [26, с.133].

Мусимо відмітити, що досить складним і часом непривабливим у братських школах, а також у Києво-Могилянському та інших колегіумах, а потім і в академії був стан вивчення слов’янської та рідної мов. Церковнослов’янська мова панувала в усій богословській літературі. Як зазначалося вище, Києво-Могилянський колегіум XVII ст. відповідав загальноєвропейській структурі та прирівнювався до стандартів і вимог її педагогічної системи. Складався він із восьми класів, які називалися школами: фара, чи аналогія, інфима, граматика, синтаксима, поезія, риторика, філософія, згодом додалося і богослов’я. До 1680 р. курс навчання тривав сім років [66, с.174].

Відповідно, фару, чи аналогію вважали найнижчим, підготовчим класом, у якому вчили читати і писати слов’янською, латинською та грецькою мовами. В інфимі починали вже говорити на латинській, перекладали з латинської на рідну мову і навпаки, писали екзерциції, або класні вправи, привчали до граматичного розбору. В класі граматики повністю вивчали граматику Емануїла Альвара, писали окупації, або домашні завдання, намагалися розмовляти латинською мовою. В синтаксимі,

окрім граматичного розбору, викладалися ще й основи катехизму, арифметики, нотного співу та інструментальної музики. Закінчення цього класу давало право переходити до поетики чи піітики з однорічним терміном навчання [58, с.63].

Що стосується поезії та риторики, то вони спочатку викладалися в одному класі, а потім окремо. Під піітикою розуміли мистецтво “плести” вірші; під риторикою – уміння складати прозою словесні форми, листи, промови і проповіді на всі випадки життя, виголошувати вірші та орації в школі і поза нею. Водночас, продовжували вивчати церковнослов’янську й іноземні мови. Українську літературну мову, в нашому розумінні, в школах майже не вивчали, бо не було відповідного підручника, хоч потреба в ньому давно назріла як національний чинник. Слід відмітити, що хоча народна мова як основа літературної мови і не стала навчальним предметом, нею все ж викладали деякі предмети, писали твори, наприклад, Катехизис під назвою “Собраніє краткое науки о артикулах” (1645), “Наука, албо способ зложеня казаня” (1659) Йоаникія Галятовського, вірші, шкільні драми [46, с.434].

Слід зазначити, що курс поетики у 1631-1632 навчальному році читав префект колегіуму С. Косів, а в 1632-1634 навчальних роках професор Антоній Пацевський. Зберігся також конспект лекцій латинською мовою “Книга про поетично мистецтво, Андрієм Старновицьким, під наглядом М. Котозварського. Це був один із перших самостійних курсів поетики, що читався у колегіумі і записаний його слухачем під наглядом свого “авдитора”, чи “інспектора” з числа студентів старших курсів [60, с.269].

Що стосується риторики, то до нас дійшов конспект лекцій латинською мовою “Оратор Могілянський, прикрашений досконалыми ораторськими поділами Марка Туллія Ціцерона”, авторства Йосифа Кононовича-Горбацького, який він читав у 1635-1636 начальному році студентам Києво-Могілянського колегіуму, дає повне уявлення і про курс риторики. Поділений він на дві частини: риторику і діалектику. В свою чергу, риторика складалася із вступу і трьох трактатів, у яких тлумачилося, що таке риторика,

говорилося про силу красномовства, про ораторську мову й тему досліджень, епілогу й покажчика. Діалектика, насамперед, вводила в розуміння аналізу діалектичного вчення й складалася з чотирьох розділів. Тут конкретно йшлося про поділ суджень, визначення предикабілії і предикаменти (терміни судження), про силогізм, його суть і різновиди (силогізм демонстартивний, доказовий, софічний) та ін.[83, с.48].

Будучи вихованцем Замоїської академії Й. Канович-Горбацький був високоосвіченою людиною. Про це говорить його глибоке знайомство з відповідною літературою предмета, постійне посилення на ораторський досвід і популяризація теорії трьох стилів Цицерона, цитування творів багатьох гуманістів епохи Відродження, у тому числі Джакомо Хабарелла, Еразма Роттердамського, Станіслава Оріховського. Риторика Й. Кановича-Горбацького – це яскравий приклад демократичного спрямування освітньої справи Києво-Могилянського колегіуму на початку його становлення, оскільки професор навчав своїх студентів відгукуватися на насущні питання. Сам Й. Канович-Горбацький вихваляв у риторичі П. Могилу та інших помітних представників української культури за їхню суспільно-освітню діяльність, за організацію шкіл, подавав практичні поради студентам у складанні прощальної промови, зверненої до батька з приводу відходу за кордон на навчання, як по поверненні вітати батька й багато інших порад. Очевидно, що практика ходіння юнацтва за наукою в чужі землі була настільки поширеною, що про це професори радили складати спеціальні “орації”[46, с.435].

Діалектика в курсі риторики була ніби переходом до вільного мислення, до часом схоластичних диспутів, які виробляли дисципліну мислення, готували до критичного сприймання постулатів філософії. Класи поетики й риторики були чи не найулюбленіші для студентів, тому завжди людними. З готовою вітальною промовою або святковими віршами студент завжди був не зайвим на домашньому банкеті якого-небудь заможного обивателя і, возвеличивши таким чином милостивця, мав повну нагоду піти

від нього не з пустими руками. Це з особливим успіхом застосовувалося студентами “мандрівними дяками”[48, с.23].

Що стосується філософського класу, то він вважався найвищим у колегіумі. Філософію поділяли на три основні частини: філософія мисленна; філософія природна, або фізика; філософія божественна, або метафізика. Слід зазначити, що курс філософії у першій половині XVII ст. тільки починався читати й тому був ще неглибоким та не користувався поки що успіхом, бо в ньому відчувався примат католицького схоластизму в тлумаченні вчення Арістотеля і Фоми Аквінського, твори яких знали здебільшого з чужих рук, польських шкіл або їхніх випускників. Правда, частина українських професорів та студентів, напевно, знала й читала твори цих філософів в оригіналі та використовувала для своєї полеміки із супротивниками ще у другій половині XVI – першій половині XVIII ст.[48, с.26].

Дослідник В. Погорецький вказує, що у праці “Анфологія”, П. Могила подає, зокрема, педагогічні настанови про необхідність особливого підходу до кожної дитини, враховуючи характер і моральний стан молодої людини. Так, митрополитом був розроблений режим дня для студентів, правила поведінки у церкві, школі та інших місцях, щоб створити дух для формування релігійності та патріотизму серед студентів. Також П. Могила закликав виховувати в молоді милосердя, плекати християнські чесноти, шанувати батьків та любити Бога [100, с.9].

Підсумовуючи, зазначимо, основною педагогічною та освітньою метою колегії стала підтримка та відродження руської народності, а відповідно і української національної ідентичності серед моря полонізації у Польсько-Литовській державі. Метою П. Могили було виховати та вивчити таку руську (українську) людину, яка б міцно зберігаючи свою віру та мову, в той же час за рівнем освіченості стояла б на рівні з поляками та представниками інших народностей Речі Посполитої.

3.3 Петро Могила – видатний освітній діяч України

Заслуги Петра Могили перед українською освітою не викликають сумнівів. Його активність, наполегливість, прагматичність дозволили йому у 30-і рр. XVII ст., коли він був ще архимандритом Києво-Печерської лаври, за дуже короткий час, реалізувати свій задум зі створення при Лаврі окремої школи, яка навчальною програмою могла б дорости до колегії, а у перспективі і до академії.

Фінансова спроможність П. Могили, який поєднував можливості і засоби найбільшого і найбагатшого українського православного монастиря з особистими статками магната, а також залучення коштів меценатів, уможлиблювала фінансове забезпечення такої коштовної справи як створення та утримання школи [77, с.353].

Зрозуміло, що при підготовці й виконанні задуму П. Могила спирався на наявну і доступну йому практику польського і частково європейського шкільництва та вищої школи. Важливу роль зіграв особистий досвід, набутий ним у юності, коли П. Могила здобував початкову, потім середню, а можливо, якоюсь мірою і вищу освіту.

Зразком для Лаврської школи в першу чергу могли бути протестантські та католицькі (зокрема єзуїтські) школи, оскільки православних шкіл відповідного рівня в Україні та сусідніх державах на той час не було [60, с.275].

Католицька контрреформація привела у Річ Посполиту значну кількість єзуїтів. На традиційно православних землях Речі Посполитої та мішаних територіях зі значною часткою православних перша єзуїтська школа з'явилася 1570 р. у Вільно. У Львові єзуїтам у 1608 р. вдалося запровадити свою колегію, яка з першого року існування мала одразу 200 учнів. Того ж року розпочали свою діяльність єзуїтська школа у Луцьку, у 1610 р. у Кременці, а у 1611 р. Панівецька протестантська школа перейшла до рук єзуїтів; незабаром розпочала свою діяльність єзуїтська школа у Вінниці, а у

1628 р. у Перемишлі. Остання з роду Острозьких католичка Анна-Алоїза у 1623 р. заснувала єзуїтський колегіум в Острозі [77, с.354].

Існують дані, що будучи архимандритом П. Могила, розпочинаючи підготовку до влаштування власної школи при Печерському монастирі, послав кількох здібних юнаків на навчання за кордон; звідси зробити висновок, що окремі з висланців Петра Могили, якщо пройшли не весь курс, то принаймні певний час слухали лекції в Замоїській академії [106, с.395].

Братська київська школа у той період, коли П. Могила остаточно перебрався до Києва, існувала уже більше десяти років і за рівнем викладання фактично наближалася до колегіуму, хоча офіційно такого статусу не мала.

Слід зазначити, що у П. Могили не склалися стосунки з Київським братством. Це стало однією з причин, чому він вирішив створити підконтрольну йому школу в Лаврі. Та на перешкоді йому стала вимога митрополита І. Борецького, що був його зверхником у церковній структурі і котрому П. Могила багато чим завдячував, не творити своєї школи. І. Борецький цю вимогу навіть вніс до тексту свого заповіту, призначивши П. Могилу одним з виконавців його останньої волі [81, с.92].

Всупереч своїм попереднім обіцянкам, у 1632 р., дочекавшись смерті митрополита І. Борецького, П. Могила повернувся до створення школи у Лаврі. Пояснюючи свій намір, він писав: “Бачу велику втрату для людських душ від неосвіченості духовенства та невченого юнацтва, бажаючи, з Божою допомогою, своєю волею відвернути таку велику втрату, а також повернути тих, що відійшли від православ’я, я вирішив заснувати школу для того, щоб молодь виховувалася у благочесті, добрих звичаях і у вільних науках” [60, с.275].

Варто зазначити, що функціонування навчального закладу вищого чи середнього типу формально вимагало юридичного оформлення його статусу королівським документом – привілеєм, грамотою чи дипломом, в якому визначався статус закладу, право надавати наукові ступені тощо.

П. Могила отримав від константинопольського патріарха благословення і дозвіл на відкриття школи при Києво-Печерській лаврі, який у правовому полі Речі Посполитої ніякого формального значення не мав. З іншої сторони, П. Могила одразу зіткнувся з багатьма проблемами, зокрема пов'язаними з приміщенням, оскільки потрібно було десь розмістити учнів, забезпечити житлом викладачів, обслуговуючий персонал, ну і, власне, потрібно було мати відповідну кількість аудиторій для занять, приміщення для бібліотеки тощо. Так, приблизно для 100 учнів потрібно 2-3 аудиторії, кімнати для зберігання книг і приладдя тощо, ледве не десяток викладачів, 2-3 вихователі, технічні працівники [71, с.148].

Спеціальних шкільних приміщень у монастирі не було, тому П. Могила, оглянувши наявний фонд, вирішив розмістити школу біля Троїцької надбрамної церкви у приміщенні Микільського шпитального монастиря, що розташовувався ліворуч Троїцької надбрамної церкви (коли зайти на територію Лаври через цю браму), де жили хворі і немічні старі ченці, – власне, монастир тому й називався шпитальним [126, с.275].

Виконуючи свій намір щодо влаштування школи в Лаврі, Петро Могила добирає викладачів: він запросив до Києва І. Трофимовича і С. Косова та уклав з ними відповідну угоду. Ймовірно, що зі Львова П. Могила послав до константинопольського патріарха листи з проханням про благословення для новозаснованої школи, як отримав восени 1631 р. На початок навчального року П. Могила прибув із запрошеними вчителями до Києва і одразу почав готуватися до відкриття школи у Лаврі. Але уже з самого початку цю його діяльність багато хто зустрів неприхильно і навіть вороже. Перші неприємності чекали його з боку ченців сусіднього Троїцького шпитального монастиря. Ченцям монастиря було запропоновано звільнити приміщення монастиря, але вони на чолі з ігуменом Арсенієм опиралися і заявили, що, коли архимандрит хоче фундувати школу, то хай вибере для того якийсь інше місце, а не турбує хворих ченців. Їхня неподатливість сильно роздратовала П. Могилу. Він, використовуючи

сучасні нам терміни, вжив стосовно ченців економічні санкції – силою забрав гроші і цінності, заборонив поставляти їм продукти тощо. Цього виявилось замало, і П. Могила вжив до микільської братії, знову ж таки у сучасній нам термінології, засоби фізичного впливу. Від пережитого ігумен Арсеній незабаром помер, а братія змушена була підкоритися. Цю історію докладно переповів у своїх нотатках І. Єрлич, котрий був у досить близьких стосунках з Й. Тризною, наступником П. Могили у Лаврі, а тоді одним з найближчих його помічників. Свого часу М. Костомаров намагався “оправдати” П. Могилу і вважав повідомлення І. Єрлича наклепом на митрополита. Не підтримав трактування М. Костомарова головний дослідник життя П. Могили у ХІХ ст. С. Голубєв, котрий вважав, що “у високошановного історика сталося якесь непорозуміння”[37, с.158].

Не зважаючи на обставини, П. Могила все ж спромігся успішно завершити підготовку, і восени 1632 р. у Лаврській школі почалося навчання. Але більші неприємності чекали П. Могилу попереду. Містом почали ширитися дуже несприятливі поголоски про характер викладання лаврських професорів, їх звинувачували у хиткості переконань, у прихильності до унії. Подібні чутки сильно хвилювали простий народ, а коли вони дійшли до козаків, то незадоволення перейшло у відкрите заворушення [77, с.364].

Не отримав підтримки тоді П. Могила і від чинного київського митрополита І. Копинського. Існувала ймовірність, що обурені противники могли силою захопити Лаврську школу. П. Могилі прийшлося піти на переговори. Хоча він і згодився на ліквідацію своєї школи у Лаврі та перенесення студентів і викладачів до Братської школи й об’єднання їх в один навчальний заклад, але виборов собі право стати “опікуном” об’єднаної школи [48, с.26].

М. Грушевський зазначав, що в руках П. Могили зібралися всі засоби та інституції православного Києва, і він використав усі можливі засоби й авторитет. Зокрема, відновив та упорядкував запущене і розбите церковне православне життя. Митрополит високо підняв братську колегію – пізнійшу

київську академію, що на честь його потім носила ім'я “Могилянської”. Розвинув друкарство, дбав про розвиток літератури й освіти, хоча, слід відмітити, що київська могилянська освіта була досить далека від народного українського життя, оскільки рівнялася більше до церковнослов'янських взірців, з одного боку, і до польсько-латинської культури шляхетської – з іншого” [39, с.96].

Варто зауважити, що останні слова не зовсім відповідають новішим поглядам на це питання. Так, П. Могила дбав про забезпечення колегіуму високоінтелектуальними кадрами, підручниками та матеріальними вигодами. Він робив усе, що міг за тих умов. Тому його сучасники, і насамперед члени “атенею”, професори і студенти “гімназіону” і колегіуму високо цінували діяльність свого патрона, писали на його честь панегіричні твори, окремі з яких було опубліковано в лаврській друкарні: “Евхаристеріон, або Вдячність...” (1632), “Евфонія веселобрмячая...” (1633) [48, с.25].

Автором “Евхаристеріона” був Софроній Почаський, колишній учитель Київської братської школи, якого П. Могила посилав на навчання в закордонні університети. Після повернення до Києва він працював у 1631-1632 рр. учителем лаврського “гімназіону”, а з 1638 р. – ректором Києво-Могилянського колегіуму. Під текстами монологів панегірика було позначено конкретні імена 23 “спудеїв”, у тому числі Григорія Трипільського, Стефана Самійла Мужилівського, Михайла Полубенського, Івана Заруцького, Георгія Негребецького, Стефана Тужпільського та ін., хто так чи інакше відзначився [49, с.154].

Панегірик П. Могилі було проголошено у лаврській школі під час великодніх свят у присутності міщан, ченців лаври, вчителів і прочан. Написаний він за взірцем західноєвропейських панегіриків латинською і польською мовами. Розпочинається з віршової підтекстовки до вміщеного герба “П. Могили, воеводича молдавского, архимандрита Кіевской лавры Печерской” і прозової присвяти “пастырю, патрону и фундатору” школи, а сам твір складається з двох великої частин [71, с.138].

Перша має вишукану барокову назву “Геликон, то есть сад первый”. За грецькою міфологією, Геліконом називалася гора, на якій нібито жили музи, а води з геліконських джерел викликали у поетів творче натхнення. В панегірику він означає “сад восьми вільних наук”, що плекався в західноєвропейських учбових закладах, був запозичений для лаврської школи, та роз’яснює суть навчальних дисциплін. Перший “корень” із них – граматика, що учить слова і мови; другий – риторика, що учить слова і вимови; третій – діалектика, яка вчить розумного пізнання світу; четвертий – арифметика, яка навчає лічби; п’ятий – музика і співи; шостий – геометрія, яка учить “землі розмірення”; сьомий – астрономія, вона учить “коловорот” небесний, а корінь і вінець усіх наук – теологія, що учить мудрості “бозских речій”. Кожній з цих наук дається докладніша характеристика, відзначається їхня важливість для “роксоланів”. Закінчується перша частина вдячністю фундаторові школи Петрові Могилі за його любов до науки [83, с.48].

Другу частину віршованого панегірика П. Могилі названо “Парнас, або Сад уместности второй”. Тут Парнас і дев’ять його муз уподібнено дев’ятьом “вільним наукам”, дев’ятьом “цвиченіям”, або вправам, і Аполлону. Кожній із муз давньогрецької міфології, або “леторослям наук”, які вивчалися в школі, подано відповідну характеристику. Так Кліо – “то есть цвичене [вправа] в читанні гісторій”, Мельпомена – “цвичене в писанню вершив смутных и жалобных”, власне трагедій; Уранія – “цвичене в беглости звездарской”, або вивчення астрології; Калліопа – “цвичене в писаню високих и поважных речій”, або вивчення епічної й героїчної поезії, а також музики, танцю, пантомімії та виголошення промов-орацій; Талія – “цвичене в писаню вершов веселых”, власне комедій та ідилій; Терпсихора – “цвиченя в спеваню инструменталном”, або вправи з танцю й хорового співу під акомпанемент; Ерато – “цвичене в спевню умыльном”, або вправи у складанні любовної поезії. А завершує “леторосль” – цвіт і оздоба всіх “наук и уместностей” – бог Аполлон [83, с.49].

Слід зазначити, що основною метою панегірика було прославляння освіти, науки і мистецтва, виголошення вдячності фундатору шкіл П. Могилі, оспівування героїчного минулого і сучасного України. Новий стиль панегіриків відповідав характеру освіти, прищеплював звичайну в латино-польських панегіриках мішанину язичницької міфології з християнською, нахилив до персоніфікацій та фігурної складової, власне барокової будови.

Слід зазначити, що заснування колегіуму викликало реакцію польського уряду та католицьких єпископів у Польщі, під владою яких був тоді Київ. Зокрема, ставленик польського короля, київський воєвода магнат Ян Тишкевич намагався знищити колегіум та розігнати його вчителів і слухачів [71, с.142].

За словами П. Могилі, воєвода наказав своїм підручним зробити наклеп на якого-небудь студента, звинуватити його в злочинстві та жорстоко покарати, щоб інші зі страху повтікали світ за очі. Відповідно, слуги Яна Тишкевича навесні 1646 р. схопили одного із студентів – Федора Гоголівського, обмовили його, ніби він зі своїми однокласниками напав на будинок намісника й когось поранив, що було брехнею. Проте, Ян Тишкевич і не думав розбирати справу, а наказав відрубати студентові голову. Зрозуміло, що серед київських міщан, вихованців і наставників колегіуму таке свавілля викликало глибоке обурення і заворушення [81, с.98].

Проте, колегіум, посилений лаврськими професорами, перетворився, фактично, на навчальний заклад вищого рівня, що згодом був формально визнаний Академією. Лаврська школа залишилася ключовим епізодом в історії української освіти та шкільництва.

Таким чином, релігійні книги та інші праці, створені безпосередньо П. Могилою або за його участі мали беззаперечний вплив на духовне життя українських земель XVII ст.

Ця спадщина і сьогодні являє для нас зразок піднесення української культури, освіти, науки, педагогіки.

Завдяки київському митрополиту, українська ідентичність змогла вистояти у морі полонізації та латинізації. Заснування Київського колегіуму стало переломним моментом у розвитку освіти, науки, літератури та релігієзнавства. Завдяки П. Могилі, Київ, на певний період став просвітницьким містом у Східній Європі. Навчальні заклади, засновані П. Могилою, з вкладеними у них літературною та педагогічною спадщиною митрополита, на довгий час залишалися передовими інститутами України та Європи.

Станом на теперішній час, діяльність П. Могили залишила колосальний досвід у сфері освіти та науки, який необхідно використовувати для подальшого розвитку нашої країни.

ВИСНОВКИ

Петру Могили як релігійно-просвітницькому діячеві належить одне з почесних місць в історії України першої половини XVII ст. Його науково-педагогічну спадщину та культурно-просвітницьку діяльність ми спробували комплексно розглянути у даній роботі.

Отож, проаналізувавши стан наукової розробки проблеми, відзначаємо, що доступна нам література, присвячена висвітленню вищевказаних питань, репрезентована наступними напрямками: праці українських та російських істориків XIX – поч. XX ст., українська діаспорна і сучасна українська історіографія. Що ж стосується радянської історіографії, то дане питання розглядалося побічно або упускалося взагалі, оскільки основна увага радянських істориків була присвячена передумовам визвольної боротьби українського народу до 1648 р.

Серед істориків XIX – початку XX ст. насамперед варто відзначити М. Костомарова, М. Грушевського, С. Голубєва. Щодо дослідників української діаспори, то тут заслуговують на увагу перш за все праці А. Жуковського, І. Нагаєвського, І. Огієнка. Найбільший внесок у вивчення діяльності П. Могили змогли зробити українські історики, після проголошення незалежності України, а також протягом та після 1996 р., коли відзначалася дата 400-річчя з дня народження митрополита і питання його біографії та його діяльності актуалізувалося. Серед сучасних дослідників, варто, насамперед, відмітити Ю. Мицика, В. Нічик, З. Хижняк, В. Погорецького, В. Смолія та В. Степанкова, С. Семчинського, Д. Степовика, Ю. Іванченка та ін. Доцільним є на даний час систематизувати доступні тепер джерела та наукові доробки для створення вичерпного фундаментального та узагальнюючого дослідження по даній проблематиці.

Що стосується доступної нам джерельної бази дослідження, то її склали опубліковані документи, які умовно можна поділити за наступними критеріями:

– акти, листи, накази, статті, які є нормативно-правовими актами та дають нам уявлення про суспільно-політичні умови того часу, коли жив та працював П. Могила;

– праці самого митрополита, які свідчать про його літературні навички. Це і твори, які присвячені окремим особистостям, так і книги релігійного характеру;

– праці інших авторів, які мали вплив на формування світогляду митрополита та його діяльність. Тут мається на увазі окремі твори полемічного характеру, які виникли у першій половині XVII ст.: зокрема “Пересторога”, невідомого автора, а також полемічні твори М. Смотрицького, К. Саковича та ін.

Охарактеризувавши особливості формування світогляду майбутнього митрополита, відзначимо, що дитинство та перші юнацькі роки П. Могили пройшли на його батьківщині у Молдові. Родина Могили перебувала у постійній політичній боротьбі за трон даного державного утворення, тому склалися обставини, коли сім’ї майбутнього митрополита довелося покинути батьківщину та перебратися до Речі Посполитої. П. Могила з дитинства був вихований у православній вірі, тобто вірі предків та зберіг цю віру до кінця життя. Після переїзду на українські землі він виховувався як шляхтич та військовий. Зокрема, на думку окремих істориків брав участь у Хотинській, а можливо й у Цецорській битвах. Станом на сьогодні немає повністю достовірних даних, що саме підштовхнуло П. Могила прийняти чернечий постриг, проте його діяльність як архимандрита та митрополита сприяла тому, що занедбане на той час православ’я фактично було піднято з руїн. Політичні зв’язки з польськими та українськими магнатами дозволили започаткувати церковно-релігійну та видавничу діяльність, яка суттєво посилала позиції православної церкви у Речі Посполитій.

Внесок П. Могили у розвиток української національної культури та мистецтва є неоціненним. Значну частину пам’яток, відновлених та побудованих митрополитом, ми маємо можливість споглядати й сьогодні.

Фактично, завдяки саме його внеску значна частина української культури набула своєї самобутності та ідентичності.

П. Могила брав активну участь у написанні книг, як безпосередній автор або як редактор чи співавтор. Ці релігійні книги та інші праці мали беззаперечний вплив на духовне життя українських земель XVII ст. Фактично, дана спадщина і сьогодні являє для нас зразок піднесення української релігії, культури та мистецтва, а окремі релігійні книги і досі використовуються у богослужіннях.

Заснування Київського колегіуму стало переломним моментом у розвитку релігієзнавства, освіти, науки та педагогіки. Завдяки реформам П. Могили місто Київ, на певний період, стало одним з ключових просвітницьких центрів Східної Європи. Основною освітньою метою колегіуму стала підтримка та відродження руської народності, а відповідно і української національної ідентичності серед моря полонізації у Польсько-Литовській державі. У сфері виховання молоді П. Могила сформував дидактично-педагогічні настанови про необхідність особливого підходу до кожної дитини, враховуючи характер і моральний стан молодої людини, що є актуальним і на сьогоднішній час. Так, митрополитом був розроблений режим дня для студентів, правила поведінки у церкві, школі та інших місцях, метою яких було створити дух для формування релігійності та патріотизму серед студентів. Крім того, П. Могила закликав виховувати у молоді милосердя, плекати християнські чесноти, шанувати батьків та любити Бога.

Освітні заклади, початок яким поклав П. Могила, з вкладеними у них літературною та педагогічною спадщиною митрополита, на довгий час залишалися передовими інститутами України та Європи. Станом на теперішній час, діяльність П. Могили залишила колосальний досвід у сфері релігії, мистецтва, освіти та педагогіки, який необхідно використовувати для подальшого розвитку нашої країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Акт даний Петрові Могилі від імени Київського митрополита, єпископів і всього духовенства, приналежних до складу Київського братства. 5 січня 1632 р. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. С.190-191.
2. Військовий лист гетьмана Івана Петрижицького і всього Війська Запорозького, в якому висловлюють свою згоду в справі об'єднання лаврської школи з братською Богоявленською. 12 березня 1632 р. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. С.191-193.
3. Запрошувальне послання митрополита Петра Могили до Луцького братства на Київський собор. 24 червня 1640 р. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. С.198-199.
4. Ісповідання віри і клятвенна обіцянка, що їх склав Київському митрополитові Петрові Могилі Сильвестр Косів при його виборі на єпископа. Без дати (бл. 1634–1635 р.). Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. С.194-197.
5. Історія релігії: Зб. Документів та матеріалів. Тернопіль, 2003. С.292–330.
6. Історія філософії України. Хрестоматія. К.: Либідь, 1993. 560 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tarasenko_M/Istoriia_filosofii_Ukrainy_Khrestomatiiia/
7. Могила П. Генеалогічні оповідання. Корені та парості: український генеалогікон / упоряд. тексту Валерій Шевчук. К., 2008. С.200–215.
8. Могила П. На старожитний герб Максиміліана Бжозовського. Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В Яременка; ред. кол.: І. Драч та ін.]. К.: рад. Письменник, 1988. С.296–297. URL:

- https://chtyvo.org.ua/authors/Yaremenko_Vasyl/Ukrainska_poeziia_XVII_stolit_tia_persha_polovyna/
9. Могила П. Читача до Касіяна красномовне звернення. Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В Яременка; ред. кол.: І. Драч та ін.]. К.: рад. Письменник, 1988. С. 298. URL:
https://chtyvo.org.ua/authors/Yaremenko_Vasyl/Ukrainska_poeziia_XVII_stolit_tia_persha_polovyna/
  10. Могила П. Про загибель роду Острозьких. Корені та парості: український генеалогікон / упоряд. тексту Валерій Шевчук. К., 2008. С.196–200.
  11. Наказ гетьмана Івана Петрижицького київському отаманові і козакам з повідомленням про рішення Війська Запорозького та з наказом не перешкоджати передачі Братських установ у відання Печерського архимандрита. 17 березня 1632 р. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. С.193-194.
  12. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988. 566 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010965>
  13. Пересторога (1604-1605 рр.). Українська література XI – XVII ст. Хрестоматія з коментарями. Чернівці: Прут, 1997. С.151-153.
  14. Похорон митрополита Петра Могили 1647 р. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. С.199-204.
  15. Про смерть Петра Могили. Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В Яременка; ред. кол.: І. Драч та ін.]. К.: рад. Письменник, 1988. С.330. URL:
https://chtyvo.org.ua/authors/Yaremenko_Vasyl/Ukrainska_poeziia_XVII_stolit_tia_persha_polovyna/
  16. Сакович К. Арістотелевські проблеми або Питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI –

- початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988. С.337–442. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010965>
17. Сакович К. Вірші на жалосний потріб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Давня українська література. Хрестоматія. – К., 1992. – С.291-308.
  18. Сакович К. Трактат про душу взагалі, написаний велебним отцем Касяном Саковичем, ченцем грецької релігії. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988. С.443-512. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010965>
  19. Смотрицький М. Протестація проти Київського Собору, що був у серпні 1628 року, 8 вересня 1628 року. URL: : <http://litopys.org.ua/suspil/sus56.htm>
  20. Смотрицький М. Тренос, або плач Східної церкви. Давня українська література. Хрестоматія. К., 1992. С.256–264.
  21. “Статті для заспокоєння руського народу грецької віри”. І. Ісіченко. Історія христової Церкви в Україні. К., 2008. С.259–260.
  22. Требник Митрополита Петра Могили. Фотопередрук. К.: Інформаційно-видавничий центр української православної церкви, 1996. 1672 с. URL: http://nacionalist.at.ua/news/trebnik_petra_mogili_1646/2019-04-18-202
  23. Українська література XI – XVII ст. Хрестоматія / За ред. П.В. Білоуса. К.: ВЦ “Академія”, 2011. 688 с. URL: [https://lib.oa.edu.ua/files/funds/works_oa/movoznavstvo/Білоус_П._Українська_література_\(хрестоматія\).pdf](https://lib.oa.edu.ua/files/funds/works_oa/movoznavstvo/Білоус_П._Українська_література_(хрестоматія).pdf)
  24. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т. К.: Наукова думка, 1995. 431 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nichyk_Valeriia/Ukrainski_humanisty_epokhy_Vi_drodzhennia_Chastyna_2/
  25. Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). [Електронна копія]. Акад. наук Укр. РСР, Ін-т укр. літ. ім. Т.Г. Шевченка; упорядкував О.І. Білецький. Електрон. текст. дані. – К.: Рад. школа., 1949

(К.: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2020). URL:
<https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=11848>

ЛІТЕРАТУРА

26. Акимович Є. Петро Могила – реформатор. Українська культура в історичному вимірі (XI – XVII століття). Одеса, 2009. С.124-144.
27. Астаф'єв О. Повернення Петра Могили. Рец. на кн.: Могила П. Літос. К.: Талком, 2018. 656 с. *Слово і час*. 2019 №4. С.97–108.
28. Беспалов С. Роль та значення діяльності святиителя Петра Могили в житті Української Православної Церкви. *Волинський Благовісник*. 2014. №2. URL: http://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/2_19.pdf
29. Білодід О. Загадка Петра Могили. *Київська старовина*. 1993. №3 С.56–70.
30. Бортник С.М. Святитель Петро Могила и православное предание. Труды Київської Духовної Академії. К., 2015. Т.23. С.87–95.
31. Васильєв О. Православні катехизиси кінця XVI – першої половини XVII ст. *Історія в школі*. 2007. №6. С.46–48.
32. Васильєв О. Православні катехизиси кінця XVI – першої половини XVII ст. *Історія в школі*. 2007. №7-8. С.61–64.
33. Васильєв О. Петро Могила і його “Катехезис” (релігієзнавство). *Людина і світ*. 1996. №3. С.25–29.
34. Велика історія України. У II т. Т.1. К., 1993. 350 с.
35. Вірші на честь Петра Могили. Київський Атенеї. Мистецький Київ XVII – XVIII ст./ упор. В. Шевчук. К., 2015. С.188–193.
36. Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования. К.: тип. Корчак-Новицкого, 1883. 1168 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004802%5F02

37. Голубєв С. Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники. *Хроніка 2000*. 2005. №60. С.49–237.
38. Горобець В. Україна у складі Речі Посполитої. Русь “Після Русі” між короною і булавою: українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. Харків, 2016. С.235–348.
39. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. К.: Либідь, 1994. 140 с.
40. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К., 1992. 524 с.
41. Грушевський М.С. Історія України. К., 1992. 228 с.
42. Грушевський М.С. Історія української літератури. Т.6. К.: АТ Обереги, 1995. 708 с.
43. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVII ст.). Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т.СХХІІ: Праці історико-філософської секції. 1991. 472 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dashkevych_Yaroslav/Ukraina_na_mezhi_mizh_Skhodom_i_Zakhodom_XIVXVIII_st/
44. Дзюба О. Петро Могила: церковний і освітній реформатор. *Світогляд*. 2007. №4. С.12–21.
45. Дубініна К. “Пересторога” в контексті української полемічної прози: засади риторики. *Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника*. Серія: Філологія (літературознавство). Івано-Франківськ, 2008. Вип.ХVІІ – ХVІІІ. С.218–222.
46. Доманицький В. Могилянсько-Мазепинська академія (1632–1982). *Хроніка 2000*. 2007. №71. С.424–440.
47. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Т.1. К.: Глобус, 1992. 228 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001416>
48. Єренюк Р. Реформи Митрополита Петра Могили у сфері вищої освіти в першій половині ХVІІ століття. Українська Православна Церква. Львів, 2010. С.17–27.

49. Єфремов С.О. Історія українського письменства. К.: Femina, 1995. 688 с.
50. Жуковський А. Аналіза і джерела “Требника” Митрополита Петра Могили. *Ювілейний збірник матеріалів наукової конференції у 1000-ліття хрещення Руси-України: доповіді і матеріали* / ред. кол.: проф. Цимбалістий, др. С. Франклін, о. І. Музичка, Л. Наконечний, С. Олесків. Рим-Львів-Лондон, 2008. С.193–200.
51. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. 304 с.
52. Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т.СХХІV: Праці філологічної секції / Ред. М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: НТШ, 1992. 464 с.
53. Зелінська О. Стилiстичні особливості проповіді Петра Могили “Хрест Спасителя і кожної людини”: писемна пам’ятка 20-х років ХVІІ ст. / О. Зелінська. *Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць*. Львів. 2007. Вип.5. С.308–317.
54. Йосипенко С. Церковні реформи Петра Могили і становлення нової православної релігійності у другій половині ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. *Мандрівець*. 2008. №1. С.78–84.
55. Іваннікова Л. Легенди та перекази кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. в записах Петра Могили. *Народна творчість та етнографія*. 2008. №1. С.69–74.
56. Іванченко Ю. Богом покликаний будівничий (Петро Могила й українська культура). *Мистецтвознавство України*. 2010. Вип.11. С.288-297. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Mysu_2010_11_39
57. Івасенко М.І. Син двох народів (Історико-біографічний нарис про життя і діяльність Петра Могили). *Відродження*. 1995. №10. С.70–74.

58. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1851-yaroslav-isaievych-osvitnii-ruk-h-v-ukraini-xvii-st-skhidna-tradytsiia-i-zakhidni-vplyvy>
59. Ісіченко І. Київський ареопаг православного Єрусалиму: [історія Києво-Могилянської колегії, богословської думки, духовної освіти]. *Пам'ятки України*. 2014. №11. С.22–31.
60. Ісіченко І. Митрополит Петро Могила і його доба. І. Ісіченко. Історія христової Церкви в Україні. К., 2008. С.256–278.
61. Ісіченко І. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. К., 1990. 124 с.
62. Історія релігії в Україні / За ред. Колодного А. К., 1999. 539 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kolodnyi_A/Istoriia_relihii_v_Ukraini/
63. Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997. 271 с.
64. Квасюк Л. Трансформація символів християнської культури у “Треносі” Мелетія Смотрицького. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Львів, 2007. Кн.ІІ. С.127–132.
65. Кислашко О. Спроби примирення православних з уніатами та утворення патріархату в Русі-Україні в XVII ст. *Історія, філософія, релігієзнавство*. 2009. №1. С.83–88.
66. Климов В., Колодний А., Жуковський А. та ін. Феномен Петра Могили. Біографія. Діяльність. Позиція. К.: Дніпро, 1996. 270 с.
67. Кабанець Є. Про день народження Петра Могили. *Київська старовина*. 2001. №5. С.147–150.
68. Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін. Петро Могила: Богослов, церковний і культурний діяч. К.: Дніпро, 1997. 216 с.
69. Костельнюк М. Від лицаря до ченця: пошуки особистості Петра Могили. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї*. К.– Миколаїв, 2008. Вип.14. С.98–105.

70. Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначних її діячів [Репринт відтворення вид. 1918 р.]. К., 1991. 493 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=6309>
71. Костомаров М.І. Київський митрополит Петро Могила. Костомаров М.І. Історичні постаті. Дніпропетровськ, 2008. С.116–154.
72. Костомаров М.І. Київський митрополит Петро Могила. *Наука і суспільство*. 1990. №1. С.51–68.
73. Кралуок П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог, 2007. 208 с.
74. Крижанівська Т. Петро Могила: діяльний, високоінтелектуальний. *Вісн. Кн. Палати*. 2007. №1. С.34–35.
75. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. Кн.3. К., 1994. 334 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009541>
76. Крип'якеич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Крыпьякевич_Ivan/Istoriia_Ukrainy_vyd_1990/
77. Кучерук О. Лаврська монастирська школа. *Хроніка 2000*. 2007. Вип.71. С.353-374.
78. Лопухина Е.В. Мемориальные вклады святителя Петра Могилы в церковь Спаса на Берестове – память о знаменательной дате 1 ноября 1632 г. Труды Київської Духовної Академії. К., 2015. Т.22. С.277–281.
79. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. Львів, 2008. С.205–350.
80. Мицик Ю. Київський патріархат у проектах Петра Могили. *Український історичний журнал*. 2007. №1. С.61–69.
81. Мицик Ю. Св. Петро Могила. – Харків: Бібколектор, 2015. 119 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Sv_Petro_Mohyla.pdf?
82. Мицик Ю.А. Життєвий шлях Петра Могили. Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. Святий Петро Могила. К., 2014. С.3–170.

83. Мосіяшенко В.А. Представники педагогічної думки епохи українського ренесансу (XVI – XVIII ст.). Мосіяшенко В.А. Історія педагогіки України в особах. Суми, 2005. С.16–51.
84. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Івано-Франківськ: В-во Івано-Франківського теологічно-катехитичного інституту, 1999. 528 с.
85. Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея Патріархату в Києві: Історико-богословська студія / Ісидор Нагаєвський, о., д-р. Торонто: “Добра книжка”, 1961. 96 с.
86. Нікітенко Н. Петро Могила – ктитор Софії Київської. Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. К., 2005. С.387–395.
87. Нічик В. Петро Могила. *Наука і суспільство*. 2011. №1-2. С.45–50.
88. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. К., 1997. 328 с. URL: <http://litopys.org.ua/nichyk/nich.htm>
89. Огієнко І. Українська церква за час Руїни. Вінніпег, 1956. 564 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Ohiyenko_Ivan/Ukrainska_Tserkva_za_chas_Ruin_y_1657-1687.pdf?
90. Олійник Л. “Короткий катехезис” Петра Могили як літературна пам'ятка доби бароко. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. За ред. д.ф.н. Ткачука М.П. Тернопіль, 2012. Вип.34. С.188–196.
91. Олійник Л. “Літос” Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст. *Проблеми літературознавства*. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:P8KRRKtvtr4J:www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/kps_2012_19_41.pdf+%&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua

92. Олійник Л. Проповідницька творчість Петра Могили у бароковому дискурсі першої половини XVII століття. *Наукові записки*. Тернопіль, 2007. Вип.22. С.134–142.
93. Паславський І. З нових праць про митрополита Петра Могилу (Полемічні замітки). Гисихія і Раціо: філософський світ української культури середніх віків і ранньомодерного часу. Львів, 2015. С.577–594.
94. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. Львів: Стрім, 1994. 144 с.
95. Петро Могила та його літературні твори. Київський Атеней. Мистецький Київ XVII – XVIII ст./ упор. В. Шевчук. К., 2015. С.214–219.
96. Петро Могила. *Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження*. / упоряд. Ю. Кочубей та А. Жуковський. Париж: ЮНЕСКО, 1997. 95 с.
97. Петрук Н.К. Петро Могила і духовне єднання Русі. *Регіональні виміри міжконфесійних і державно-церковних відносин*. Збірник наукових праць Всеукраїнської наукової конференції (м. Хмельницький, 25 листопада 2010 року) / за наук. ред. проф. Л. Виговського, А. Колодного та Л. Филипович. Хмельницький, 2011. С.54–56.
98. Плохій С. Гетьмани та митрополити. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / пер. з англ. К., 2005. С.302–348.
99. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч / Відп. ред. А.Колодний, А.Климов. К.: Інститут філософії НАН України, 1997. 216 с. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1081405
100. Погорецький В.А. Історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти в діяльності Київського і Галицького митрополита Петра Могили у самоствердженні української нації. С.1–10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohoretskyi_Vasyl/Istoryko-literaturoznavchi_dukhovni_ta_tvorchi_aspekty_v_diialnosti_Petra_Mohyly.pdf
?

101. Погорецький В.А. Історіографічні та джерелознавчі оцінки висвітлення ролі Петра Могили у національно-духовному житті України XVII ст. С.1-14. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohoretskyi_Vasyl/Istoriografichni_ta_dzhereloznavchi_otsinky_vysvitlennia_rol_i_Petra_Mohyly.pdf?PHPSESSID=6gtqgbegf231m03g4lmflqeu81
102. Погорецький В.А. Петро Могила у духовному та суспільному житті України (1596 – 1647 рр.). Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня к-та іст. наук 07.00.01. Тернопіль, 2012. 22 с. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2062/1/Погорецький_В._А..pdf
103. Погорецький В.А. Петро Могила у національно-духовному житті України. Історіографія проблеми. С.1-10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohoretskyi_Vasyl/Petro_Mohyla_u_natsionalno-dukhovnomu_zhytti_Ukrainy_istoriografii_a_problemy.pdf
104. Полтавець С.В. Політична складова полемічних суперечок у середовищі вітчизняної духовної еліти середини XVII століття. *Гілея*. 2012. №12. С.592–596.
105. Попович М. Нарис історії культури України. К., 1998. 329 с.
106. Радевич-Винницький Я. Могила Петро: церковний, освітній і політичний діяч. Радевич-Винницький Я. Неукраїнці, яким вдячна Україна. Львів, 2015. С.391–398.
107. Рибалка І. Історія України. У 2-х ч. Ч.1. Харків, 1995. 445 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001675>
108. Ричка В. Історична пам'ять про св. князя Володимира в українській культурній традиції: у церковній публіцистиці, у політичній ідеології Хмельниччини, в історіографії кін. XVII – поч. XVIII ст., Петро Могила та відновлення пам'яті про князя Володимира. Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті. К., 2012. С113–156.

109. Савенко О. Оповіді про чудеса у літературній спадщині Петра Могили. *Літературознавчі студії* / за ред. П.В. Білоуса. Житомир, 2011. Вип.5. С.129–135.
110. Садов'як Д. Петро Могила – Митрополит Київський. К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2000. 160 с. URL: <http://www.cerkva.kiev.ua/biblioteka/Petro-Mogila-mitropolit-KiYivskiy-Dimitriy-Sadovyak-/index.html>
111. Святитель Петро Могила / Ідея, заг. концепція вид. і структура змісту – В.А. Іванов / за ред. В.Г. Крючкова. – К.: Українські пропілеї, 2004. 632 с.
112. Семчинський С. Де навчався Петро Могила ? *Українська мова та література*. 1997. №3. С.8.
113. Семчинський С. Коли народився Петро Могила ? *Київ*. 1996. №5-6. С.177–184.
114. Семчинський С. Петро Могила – митрополит, учений. *Історичний календар: наук.-попул. та літ. хльманах.* / упор. А. Денисенко. К., 2002. Вип.8. С.27–42.
115. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Ukrainska_natsionalna_revoliutsia_XVII_st/
116. Стадник М. Догматичні передумови написання катехізісу митрополитом Петром Могилою. *Християнство і духовність*. Зб. Матеріалів II міжнар. наук. конф. циклу наук. конф. “Християнство: історія і сучасність”. К., 1998. С.110–113.
117. Степовик Д. Видавничі проекти Петра Могили. *Друкарство*. 2004. №2. С.76–81.
118. Степовик Д. Нездійснений проект Петра Могили. *Пам'ять століть*. 1997. №5. С.153–158.
119. Сюдюков І. Петро Могила: Екуменіст і просвітник. Європейський вибір українського митрополита. *Україна Incognita*. К., 2002. С.90–95.

120. Толочко О.П. Так званий “напис Петра Могили” у Софії Київській та дата заснування собору. *Український історичний журнал*. 2010. №5. С.4–24.
121. Тома Н. Абстрактна лексика на позначення духовності в мовній картині світу Петра Могили. *Семантика мови і тексту*. Матеріали XI міжнародної науково-практичної конференції (26-28 вересня 2012 р.). Івано-Франківськ, 2012. С.618–620.
122. Українська історична та діалектична лексика: зб. наук. праць. Львів, 2007. Вип.5. С.308–317.
123. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. К., 1987. 124 с. URL: <http://litopys.org.ua/old17/old17.htm>
124. Фаріон І. Лінгвофілософія Петра Могили. *Дивослово*. 2015. №11. С.27–34.
125. Фаріон І. Руськомовні виміри лінгвофілософії Петра Могили (1596–1647). *Семантика мови і тексту*. Матеріали XI міжнародної науково-практичної конференції (26-28 вересня 2012 р.). Івано-Франківськ, 2012. С.627–632.
126. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Репринтне видання. Львів: Свічадо, 2010. 365 с.
127. Хауптман П. Петр Могила (1596–1646). Схід-Захід: історико-культурологічний збірник / упорядк. В.В. Кравченка. Харків, 1998. Вип.1. С.64–79.
128. Хижняк З. Великий митрополит (До 400-річчя Петра Могили). *Історія в школі*. 1996. №2. С.40–42.
129. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 512 с.
130. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів: Вид-во УКУ, 2014. 287 с.
131. Шевчук В. Кілька думок з приводу заснування Київської колегії: історія Києво-Могилянської академії. *Пам’ятки України*. 2014. №11. С.4–5.

132. Шевчук В. Мелетій Смотрицький як полеміст і поет. Персонали та пам'ятки XVII століття. Українська література XVI – XVIII століть. Кн.1. 2004. URL: <https://ukrlit.net/info/renaissance/28.html>
133. Шевчук В. Петро Могила. Його життя і творчість. *Українська культура*. 1996. №4. С.30–32.
134. Шевчук В. Петро Могила та його літературні твори. *Дивослово*. 1996. №12. С.3–8.
135. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероб. і розшир. К.: Критика, 2005.
136. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997. 543 с. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>
137. Ямчук П. Релігійно-філософські християнські домінанти “Записної книжки” Петра Могили. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №2. С.207–214.

ДОДАТКИ

Додаток А

“Статті для заспокоєння руського народу грецької віри”

1. Гарантується право вірних східного обряду обох юрисдикцій на вільну відправу богослужінь, адміністрування церквами, ремонт і будову церков, шпиталів, семінарій, шкіл, друкарень, заснування та діяльність братств, обіймання муніципальних посад.

2. Православний митрополит має бути обраний з-посеред руської шляхти й дістати привілей від короля та висвяту від Константинопольського патріарха. Після смерті уніятського митрополита йому передається Софійський собор у Києві. Права і титул уніятського митрополита зберігаються.

3. За православними лишаються Львівська, Луцька, Перемиська та Мстиславська єпархії, Києво-Печерська та Унівська архимандрії. Єпископи-уніяти Афанасій Крупецький (Перемиський) і Єроним Почеповський (Луцький) до смерті зберігають титули, але наступники їх серед уніятів не обираються. Церковні маєтки Вітебської та Мстиславської єпархій лишаються Полоцькому архієпископу-уніяту.

4. Королівські комісари мають здійснити перепис уніятів та православних для розподілу між ними святинь на місцях.

5. Києво-Печерський, Михайлівський та інші київські монастирі й церкви лишаються за православними, Видубицький монастир – за уніятами.

6. Кожен вільно обирає пастирську опіку, парафії підлягають найближчим архиєреям.

7. Обидві сторони повинні припинити суперечки й полеміку. Винних у насильстві й неспокої буде покарано як порушників громадського спокою.

Додаток Б

Герб Петра Могилы з Требника 1646 р.

Джерело: URL: <https://naurok.com.ua/pismoviy-dokladniy-perekaz-tekstu-publicistichnogo-stilyu-z-tvorchim-zavdanniam-vislovlenniam-vlasnogo-stavlennya-podiy-personazhiv-hnih-uchinki-148464.html>

Додаток В

Портрет Петра Могили

Джерело: URL: https://risu.ua/nezvidanij-petro-mogilavid-narodzhennya-dozarovitu_n115023

Додаток Г

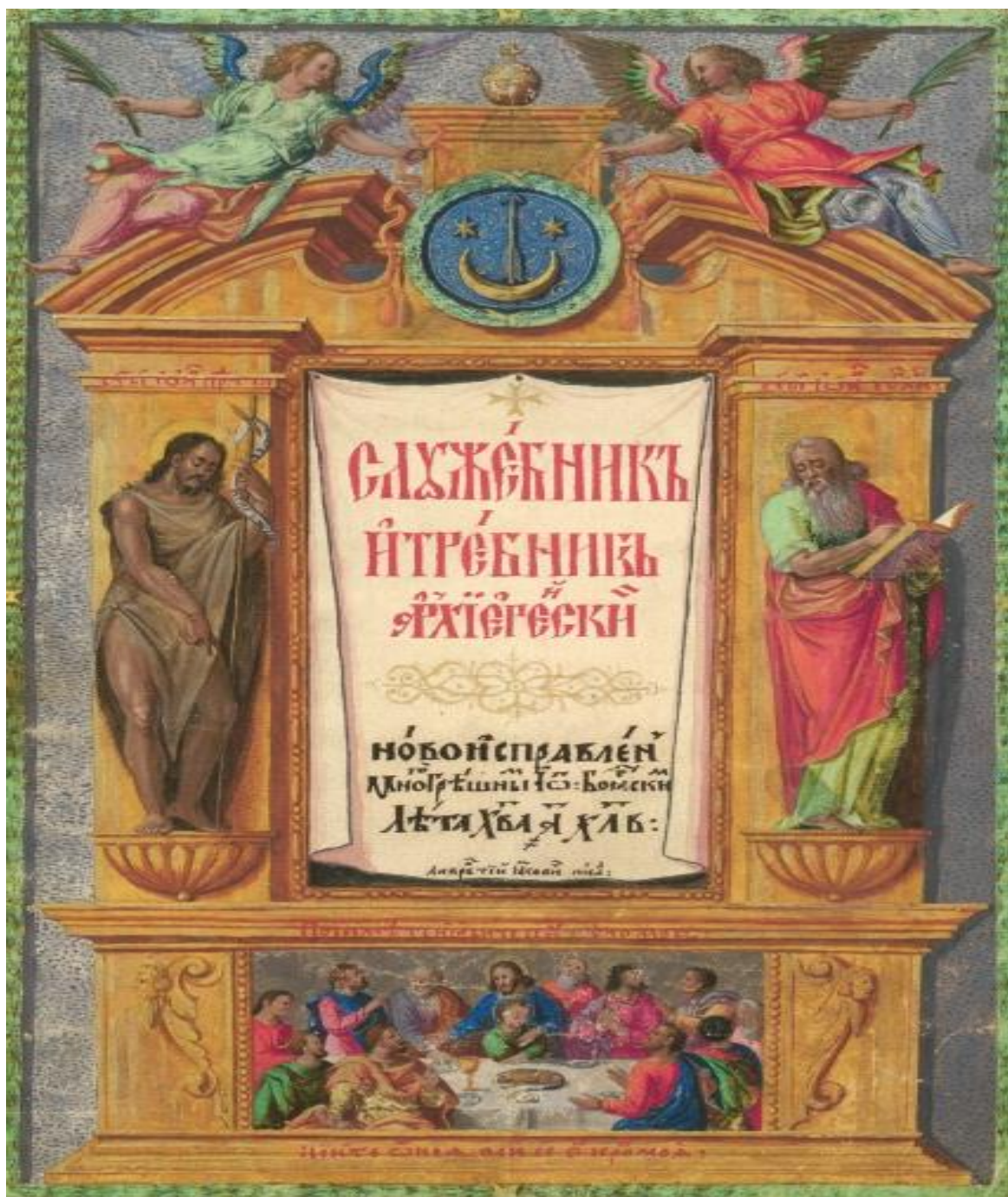
Титульна сторінка Требника 1646 р.

Додаток Д

Титульна сторінка Службника і Трєбника Арихиєрейського 1632 р.

Джерело: URL: <http://kyiv-pravosl.info/2015/05/29/sluzhebnyk-i-trebnyk-archierejskij-1632-roku-kodykolohichnyj-opys/>

Додаток Е

Києво-Могилянський колегіум. Літографія

Джерело: URL: <https://uabooks.top/2273-9-kulturno-osvtnye-zhittya-v-ukrayinskih-zemlyah-u-drugy-polovin-xvi-pershy-polovin-xvii-stolttya.html>

Додаток Є

Титульна сторінка книги П. Могили «Літос», 1644р.

